

Національна Академія наук України
Інститут історії України

Олександра Кудлай

**Міністерство освіти УНР
доби Української Центральної
Ради: створення, структура,
діяльність**

Київ – 2019

Кудлай О.Б.

Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 160 с.

У роботі висвітлено процес інституалізації міністерства народної освіти доби Української Центральної Ради, досліджено складання його внутрішньої структури – створення департаментів, відділів та секцій, розмежування їх функцій. Окреслено діяльність інституції по підготовці плану управління народною освітою в Україні. Розкрито важливі напрямки роботи його окремих підрозділів – українізації освітніх закладів різних типів, розробка законопроектів у царині освіти, перші кроки у галузі дошкільного та позашкільного виховання та ін. Вивчено головні заходи міністерства щодо підтримки та розвитку української культури.

Для істориків, викладачів історії, студентів та усіх хто цікавиться історією України.

КУДЛАЙ Олександра Борисівна – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

*Затверджено до друку Ученою Радою
Інститут історії України НАН України*

Відповідальний редактор:

д. і. н., професор **В.Ф. Верстюк**

Рецензенти:

д. і. н., професор **О.С. Рубльов**

к. і. н. **Т.С. Осташко**

Зміст

Вступ.....	4
1. Створення та діяльність Генерального секретарства народної освіти влітку–восени 1917 р.	25
1.1. Складання внутрішньої структури освітнього секретарства	38
1.2. Формування системи управління освітою в Україні.....	54
2. Діяльність структурних підрозділів міністерства у галузі освіти	60
2.1. Департамент вищої і середньої школи	60
2.2. Департамент нижчої освіти	75
2.3. Департамент позашкільної та дошкільної освіти	82
2.4. Департамент професійно-технічної освіти	90
2.5. Комісії освітнього відомства	94
3. Головні напрямки роботи міністерства у сфері культури. Департамент мистецтв	99
3.1. Відділ пластичних мистецтв.....	100
3.2. Відділ художньої промисловості	104
3.3. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва та музейної справи.....	106
3.4. Театральний відділ	124
3.5. Музичний відділ	130
3.6. Бібліотечно-архівний відділ	135
Підсумки.....	142
Іменний покажчик	150

Вступ

Події Лютневої революції у Петрограді, створення демократичного Тимчасового уряду Росії відродили надії українського суспільства на повернення його природного права на власну мову і культуру та стали відправною точкою мобілізації національних громадських інтелігентських кіл. Вже з перших днів березня 1917 р. почали створюватися українські організації. У Києві провідною стала Українська Центральна Рада (УЦР), у Петрограді – Тимчасовий український революційний комітет. У відозві останнього, окрім заклику до українців підтримати російську демократію, зауважувалася потреба українців у задоволенні не тільки загальних демократичних прав, а й національних. У телеграмі від українських громадських організацій до голови Тимчасового уряду від 5 березня зазначалося, що домагання українського народу та її інтелігенції мають бути задоволені. Близькою за змістом була і відозва ТУП «До українського громадянства» від 8 березня, якою наголошувалася важливість забезпечення культурних потреб українського народу. Вже 17 березня делегація, складена з провідних діячів українства Петрограду, зустрілася з російським прем'єр-міністром князем Г. Львовим та передала йому пам'ятну записку, яка, серед іншого, включала низку положень щодо розвитку національної культури.

Одночасно у всіх українських губерніях у березні-квітні 1917 р. пройшли з'їзди, збори, віча політичних, громадських, культурних, просвітницьких організацій. Їх учасники не просто висловлювали сподівання на відродження української мови, створення власної школи, розвиток національної культури, а ухвалювали рішення щодо досягнення національно-культурної автономії. Українська інтелігенція, розгорнувши активну діяльність, стала біля керівництва процесом національного відродження.

Відтак цілком зрозуміло, що така важлива та багатовекторна проблема, як історія освітніх і культурних процесів доби Української революції, з 1991 р. стала предметом дослідження великої кількості статей, індивідуальних та колективних монографій, дисертацій, тощо. Протягом 90-х років з'явилися перші розвідки, що висвітлювали окремі напрямки політики української влади доби УЦР в освітній галузі. Так, аналіз проекту «єдиної школи» започатковано статтею М. Кукурудзяк й М. Собчинської «З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці»¹. Ця тема стала предметом подальшого докладного вивчення в дисертації Н. Сорочан. Дослідниця відзначає провідну роль українських громадських організацій у становленні національної освіти після Лютневої революції – Товариства шкільної освіти, Всеукраїнської учительської спілки, мережи осередків товариства «Просвіта». У роботі міститься матеріал про формування та діяльність Генерального секретарства освіти; висвітлено складання системи шкільних рад та їх роль у демократизації управління освітою; акцентовано важливі зрушення в системі державного управління освітою після проголошення Української Народної Республіки (УНР)².

Інша авторка Т. Осташко у своїй статті³ подає докладний матеріал про створення та діяльність «Товариства розповсюдження шкільної освіти в Україні», Товариства шкільної

¹ *Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М.* З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. – Кам'янець-Подільський, 1997.

² *Сорочан Н.А.* Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / Автореф. дис. ... к.і.н. – Х.: Харківський державний ун-т, 1998.

³ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р. / Т.С. Осташко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 3. – К.: Видавн. центр КДЛУ, 1999.

освіти – їх склад, головні напрямки діяльності; роботу по підготовці та виданню українських підручників⁴. У публікації вказано на важливість відродження та організації національних видавництв. Розглянуто створення Всеукраїнської учительської спілки, інституту комісарів народної освіти.

Процес передання освітніх питань до відання органів місцевого самоврядування, скасування шкільних округів, рішення всеукраїнських учительських з'їздів висвітлено у статті О. Зублій та Л. Рященка. За висновком авторів, за часів Центральної Ради було закладено «основи нової національної школи», розширено мережу навчальних закладів, «розпочато проведення українізації системи освіти та державних установ»⁵.

Окремим напрямком досліджень стала політика українізації освітніх закладів, що передбачала впровадження української мови та культури у різних сферах суспільного життя, а в освітній галузі – предметів українознавства – мови, літератури, історії та географії України, й української мови викладання у навчальних закладах України. У розвідці Н. Ротар про українізацію гімназій відзначається спротив українізації середньої школи⁶. Вказано на протидію російського чиновництва середньої та нижчої ланки, що залучало до своїх заходів й батьківські комітети середніх шкіл та гімназій, у статті Т. Осташко⁷. Окремо відзначається дослідниками проведення російським учительством у Києві в травні 1917 р. Обласного учительського з'їзду півдня Росії, делегати якого

⁴ *Осташко Т.* Український національно-освітній рух... – С. 92.

⁵ *Зублій О.Д., Рященко Д.Е.* Освітній рух в Україні в добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О.Д. Зублій, Д.Е. Рященко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 18.

⁶ *Ротар Н.Ю.* Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні в 1917–1920 роках / Н.Ю. Ротар // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 6-7: Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 152.

⁷ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух... – С. 91.

висловилися проти впровадження у середніх школах предметів українознавства⁸.

Не залишилася поза увагою учених діяльність Генерального секретарства освіти по заснуванню національних вищих навчальних закладів. Створення Українського народного університету у Києві докладно викладено у статті О. Колпакової. Авторка робить наголос на тому, що університет мав на меті давати загальну освіту як й державні університети з тією різницею, що у центрі викладання новоствореного закладу мали стати дисципліни з українознавства⁹. Навчальна програма історико-словесного відділу цього університету подається у монографії В. Майбороди¹⁰. Про відкриття університету йдеться також у роботах Т. Осташко, Н. Ротар, Л. Шевченка¹¹.

У 90-х роках були зроблені перші кроки й у вивченні проблеми реформування середньої та дошкільної освіти в Україні. Так, у статті Н. Ротар аналізується «Закон про нові функції педагогічних рад по середніх школах України»¹². Питання дошкільної освіти стали предметом невеличкої розвідки І. Улюкаєвої. У ній коротко вказується робота відомої

⁸ Ротар Н.Ю. Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні... – С. 152

⁹ Колпакова О.В. Український державний університет у Києві / О.В. Колпакова // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.

¹⁰ Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: «Либідь», 1992. – С. 21-23.

¹¹ Осташко Т.С. Український національно-освітній рух... – С. 104-105; Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.) / Н.Ю. Ротар // Питання історії України. Зб. наук. ст. – Вип. 1. – Чернівці, 1997; Шевченко Л.В. Університети Києва доби Української революції (1917–1920) / Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К.–Донецьк, 2001. – Вип. 16.

¹² Ротар Н.Ю. Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні... – Чернівці: ЧДУ, 1996.

освітньої і громадської діячки Софії Русової у галузі дошкільного виховання, що продовжилася департаментом дошкільної та позашкільної освіти міністерства народної освіти¹³.

У перше десятиліття української незалежності побачили світ й публікації про діяльність українських освітніх діячів. Постать Івана Стешенка як педагога, історика українського письменства означена статтею Є. Панкової¹⁴. Його праця на ниві відродження національної освіти – В. Білоцерківського й В. Головченка¹⁵.

Наприкінці 90-х на сторінках «Українського історичного журналу» було вміщено статтю Л. Гонюкової з аналізом спогадів С. Русової, що є надзвичайно цінним свідченням підготовки інструкторів позашкільної освіти¹⁶. Її діяльність як педагога-просвітителя й ученого висвітлено публікацією Є. Коваленко¹⁷. Роботі комісара по народній освіті на Поділлі Юхима Щириці присвячено сюжет у статті М. Баюк «Культура і освіта на Поділлі в 1917–1920 рр.»¹⁸.

Пам'ятко-охоронну діяльність громадських організацій та національних державних органів досліджено у макси-

¹³ Улюкаєва І. Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів у роки УНР (1917–1919 рр.) / І. Улюкаєва // Дошкільне виховання. – 1994. – № 1.

¹⁴ Панкова С.В. Володимир Науменко (1852–1919) / С.В. Панкова // Український історичний журнал. – 1996. – № 6.

¹⁵ Білоцерківський В.Я., Головченко В.І. Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження / В.Я. Білоцерківський, В.І. Головченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 6.

¹⁶ Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової / Л.В. Гонюкова // Український історичний журнал. – 1999. – № 5.

¹⁷ Коваленко Є. Софія Русова: педагог-просветитель, державний діяч, вчений / Є. Коваленко // Рідна школа. – 2000. – № 8.

¹⁸ Баюк М.І. Культура і освіта на Поділлі в 1917–1920 рр. / М.І. Баюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996.

мально насиченій фактичним матеріалом монографії О. Нес-тулі¹⁹. Втрати культурних цінностей під час більшовицької окупації України зимою 1918 р., висвітлено у невеличкій розвідці С. Кота²⁰.

З початку 2000-х років розпочалося видання узагальнюючих праць з проблем історії формування освітньої політики українських урядів та впровадження заходів зі створення національної системи освіти. Серед потужного історіографічного доробку треба відзначити роботи, у яких охоплено майже усі напрямки розвитку освіти і культури в Україні в означений період. Такими є дослідження М. Марчука й Д. Розовика. У монографіях викладено основні заходи по розбудові системи національної школи, розробку концепції «єдиної школи», процес українізації, підготовку шкільних програм. Д. Розовик приділяє увагу й розвитку позашкільної та професійної освіти, створенню національної вищої освіти, бібліотечно-архівній справі; сфері театру і музики, пам'ятко-охоронній роботі. Стосовно 1917–1918 рр. автор вказує на закладення теоретичної, правової, матеріальної і суспільно-моральної основи українізації школи та культурно-освітньої роботи²¹.

Формуванню системи державних органів управління освітою присвячена дисертація Н. Самандас. Автор відзначає початок створення Генерального Секретаріату як виконавчого органу Української Центральної Ради, у складі якого

¹⁹ *Нестуля О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.) / Полтавське наук. тов-во краєзнавців; Полтавська обл. орг-ція укр. тов-ва охорони пам'яток історії і культури. – Полтава, 1993.

²⁰ *Кот С.* Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920) / С. Кот // Розбудова держави. – 1995. – № 11.

²¹ *Марчук М.* Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917–1920 років. – Коломия: Вид.-поліграф. Тов-во «Вік», 2002; *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. – К.: «Аквілон-плюс», 2011. – С. 72-73.

почало працювати освітнє відомство. Подається матеріал про його основні структурні підрозділи; рішення учительських з'їздів, що відбулися протягом 1917 р. Докладно аналізується «План управління народною освітою на Україні», розглянутий спеціальною нарадою у грудні того ж року. Важливим, на думку дослідника, був той факт, що Генеральне секретарство освіти мало стати «об'єднуючим і координуючим органом усіх культурно-просвітніх установ України, а система управління освітою – державною, демократичною і колегіальною»²².

Формування державного управління вищою освітою в Україні стало предметом дисертаційного дослідження С. Майбороди. За даними автора, на 1917 р. в Україні підготовку фахівців вищої кваліфікації здійснював 31 навчальний заклад²³. Складання підрозділів та кадрового складу апарату управління вищою освітою висвітлено у статті Н. Сорочан²⁴.

Головний зміст процесів в освітній та культурній сфері викладено у монографії Ю. Телячого²⁵. Дослідник приділяє особливу увагу участі представників освітянської, професорської та художньої громадськості у реформуванні та ство-

²² Самандас Н.В. Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.) / Автореф. дис. ... к. і. н. – К.: Українська академія державного управління при президентові України, 2001. – С. 9.

²³ Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). Дис. ... д. наук з державного управління. – К., 2002. – С. 65.

²⁴ Сорочан Н. Формування структурних підрозділів та кадрового складу центрального апарату управління вищою освітою в Україні у 1917–1921 роках / Н. Сорочан // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Історія, Політичні науки. Міжнародні відносини. Зб. наук. пр. – Вип. 378-379. – Чернівці: «Рута», 2008.

²⁵ Телячий Ю. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.). – Тернопіль: ТзОВ «Теріо-граф», 2014.

ренні системи національної освіти, їх зусиллям у підготовці до відкриття нових навчальних закладів різного типу, участі в роботі державних керівних органів та громадських комітетів, товариств, що працювали на ниві національної культури.

Основний акцент на децентралізації управління освітою у добу УЦР зроблено в роботі М. Дарманського та Ю. Телячого²⁶. У монографії В. Купрійчука, окрім вже відомих даних про освітню політику української влади, вміщено короткі і недостатньо вичерпні відомості про структуру та завдання Генерального секретарства освіти восени 1917 р.²⁷

Розробка теоретичних основ освітньої реформи аналізується у роботі А. Боровика²⁸. Початком цього процесу автор вважає рішення Першого Всеукраїнського учительського з'їзду, а також розгляд Другим учительським з'їздом головних засад майбутньої школи, підготовлених Головною шкільною радою. Дослідник зосереджується на праці освітнього відомства над «Проектом єдиної школи на Україні»; подає матеріал про створення Генеральним секретарством освіти низки комісій, що започаткували працю над цим проектом. Аналізує грудневу нараду у Києві та ухвалену нею резолюцію «Підвалини національної школи». Робота над ним за часів Центральної Ради, як відомо, завершена не була.

У цей час побачила світ й низка розвідок, присвячена політиці українізації. У них було поглиблено аналіз та зроблено певні узагальнення відповідних заходів освітнього відомства. У 2008 р. з цієї тематики була опублікована

²⁶ Дарманський М.М., Телячий Ю.В. Децентралізація шкільного управління в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / М.М. Дарманський, Ю.В. Телячий // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип. 6.

²⁷ Купрійчук В.М. Гуманітарна політика українських урядів у добу національної революції (1917–1920). – К., 2014.

²⁸ Боровик А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917–1920 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1.

монографія А. Боровика. Автор акцентує увагу на намаганні Генерального секретарства освіти вибудувати стосунки з керівництвом освітніх округів та зауважує непрості взаємини з Київською шкільною округою²⁹. Ґрунтовно аналізує циркуляри освітнього відомства про впровадження у початковій та середній школі предметів українознавства та переходу на українську мову викладання. Дослідник робить висновок, що цими документами керівний орган у справах освіти намагався прояснити свою позицію та заохотити педагогічні кола до реформування школи³⁰.

Про конфлікт секретарства освіти з керівництвом Київської шкільної округи, суть якого полягала у відмові її очільника Володимира Науменка визнавати владу освітнього секретарства, йдеться у публікації М. Дарманського та Ю. Телячого³¹. Говорить про особливу опозиційність щодо українізації школи Київської округи й В. Купрійчук³².

Протягом останніх двох десятиліть було розширено історіографічний доробок з проблеми українізації вищої школи. Ця тема докладно розкривається у монографії О. Завальнюка стосовно Київського, Харківського та Новоросійського університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту³³.

²⁹ *Боровик А.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). – Чернігів, 2008. – С. 45-47.

³⁰ Там само. – С. 60.

³¹ *Дарманський М.М., Телячий Ю.В.* Згад. праця.

³² *Купрійчук В.М.* Проблеми формування мовної політики в сфері освіти в Україні у добу національної революції (1917–1920 років) // Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні. – Вип. 2: Об'єктивізація культуротворення в добу цивілізаційної глобалізації. Зб. наук. ст. – К.: Інститут культурології НАН України, 2012. – С. 36.

³³ *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 119-120.

Непрості стосунки з керівництвом Київського університету св. Володимира зауважує Л. Шевченко³⁴.

Конфлікт між студентською радою та радою професорів Київського університету, страйк студентів Харківського університету з вимогою демократизації вищої школи досліджено у статті Е. Мельника. Публікація містить аналіз рішення Ради університету св. Володимира надіслати Тимчасовому уряду доповідну записку з протестом проти «насильницької українізації» вищої школи; підтримку цієї позиції іншими вишами України – Київським політехнічним інститутом, Харківським та Новоросійським університетами. Як зазначає автор, на практиці здійснити українізацію вищих навчальних закладів в Україні було дуже нелегко – «опір цьому чинила російськомовна інтелігенція», а «з боку керівництва російських університетів та інших вищих навчальних закладів щодо української влади проводилася політика ігнорування і очікування змін у суспільному житті...»³⁵.

Д. Розовик зазначає, що найбільш успішно проходила українізація Харківського університету, вказуючи на відкриття українознавчих кафедр та поступовий перехід до викладання українською мовою на всіх факультетах університету навесні 1918 р. Автор відзначає заснування відповідних кафедр у Новоросійському університеті, а також підготовчу роботу по заснуванню університетів в Умані, Сумах, Чернігові, Полтаві та Катеринославі³⁶.

³⁴ Шевченко Л.В. Згад. праця.

³⁵ Мельник Е. Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Е. Мельник // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 15. – С. 43.

³⁶ Розовик Д. Становлення національної вищої освіти у науководослідній праці в Україні (1917–1920 рр.) / Д. Розовик // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. ст. – К., 2001. – Вип. 8.

Роль української інтелігенції у впровадженні української мови як мови викладання у вищих закладах України висвітлено у роботі Н. Давидової. Авторка зазначає «традиційно лояльне відношення до справи українізації у Харківському університеті» й так само успішну українізацію Київського Фребелівського інституту, що став центром розробки української методичної літератури³⁷.

Інший дослідник А. Кравченко відзначає два шляхи розвитку української школи – українізація вже існуючих та створення мережі нових. Він підкреслює потужний опір російських учительських кіл політиці українізації, протидію заходам освітнього секретарства Київської шкільної округи, яка фактично проводила власну політику, не визнаючи український орган. Зауважується й той факт, що основний тягар створення нових шкіл було покладено на місцеве самоврядування й громадські організації³⁸.

Отже, сучасні дослідники вказують на низку складнощів та перепон, з якими зіткнулося освітнє секретарство при впровадженні предметів українознавства в освітніх закладах України, що було зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Складання української загальноосвітньої школи у революційну добу висвітлюється у монографії О. Завальнюка й О. Телячого. У роботі розглядається концепція розбудови національної освіти Михайла Грушевського, створення Товариства поширення шкільної освіти, Української шкільної ради, заходи по децентралізації у цій галузі. В цілому автори

³⁷ Давидова Н. Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917–1920 рр. / Н. Давидова // Емінак. – 2007. – № 1. – С. 54.

³⁸ Кравченко А.А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) / А.А. Кравченко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 74-75.

зазначають, що в Україні «спостерігався стійкий опір реформуванню в галузі управління освітою»³⁹.

Про реформування нижчої освіти йдеться у статті В. Задорожної. За її висновками, за доби Центральної Ради більшість перших класів у початкових школах сільських повітів перейшла на викладання українською мовою⁴⁰. Дуже лаконічно основні напрямки дошкільної освіти викладені й у статті Д. Розовика⁴¹.

Таким чином, у сучасній історіографії висвітлено основні напрямки процесу реформування мережі освітніх закладів усіх рівнів – вищої, середньої і нижчої ланки, а також дошкільної освіти. Проте, треба зазначити, що найбільш повно досліджено вищу школу. Стосовно аналізу реформування та розвитку позашкільної й дошкільної освіти в Україні зроблено лише перші кроки.

Сюжети про учительські з'їзди, що відбулися у Києві протягом 1917 р., їх ухвали та постанови містяться практично в усіх публікаціях, присвячених як освітнього руху, так і гуманітарній політиці української влади. Однією з перших статей, у якій докладно розглядається робота, постанови та значення українських учительських з'їздів є публікація Т. Осташко⁴².

³⁹ Завальнюк О.М., Телячий О.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – Кам'янець-Подільський: «Абетко НОВА», 2001.

⁴⁰ Задорожна В.В. Політика Центральної Ради в галузі початкової освіти / В.В. Задорожна // Полілог: Зб. ст. молодих науковців з історії, філософії та культурології. – Одеса. – Вип. 2, 2015. – С. 61-64.

⁴¹ Розовик Д. Створення системи дошкільного виховання в Україні в 1917–1920 рр. / Д. Розовик // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 12.

⁴² Осташко Т.С. Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р. / Т.С. Осташко // Центральна Рада на тлі Української революції. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України 16 березня 1995 р. – К., 1996.

У 2000-х було продовжено вивчення роботи та значення освітянських форумів. Аналіз їх рішень вміщено в одному з розділів дисертації В. Богуславської⁴³. Зміст Другого учительського з'їзду поданий у статті І. Мицак⁴⁴. Не обійшов увагою результати з'їздів й М. Марчук. На його думку, вони визначили основні засадничі принципи реформування, які, у свою чергу, стали фундаментом офіційної концепції побудови національної системи освіти в Україні. Автор також зауважує, що усі, намічені цими з'їздами, плани втілити у життя протягом кількох років було вкрай важко⁴⁵.

Деталізований розгляд роботи Першого та Другого всеукраїнських учительських, Всеукраїнського учительського професійного з'їздів подано у дисертації С. Майбороди⁴⁶. Автор вказує на їх основні результати – вироблення плану національної освіти, організація державного управління освітою, утворення Всеукраїнської учительської спілки.

Загалом, більшість сучасних істориків відзначає, що національні учительські з'їзди заклали фундамент формування освітньої системи в Україні.

У 2000-х розроблялися питання створення національних вищих навчальних закладів. У цей час побачила світ серія статей О. Завльнюка про підготовку проекту, структури, завдань та відкриття Українського народного університету у Києві. На думку ученого значення цієї події важко переоцінити, оскільки у виші «вперше розпочалися системні

⁴³ *Богуславська В.Г.* Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. / Автореферат дис. ... к. і. н. – Донецьк: Донецький національний університет, 2001. – С. 12.

⁴⁴ *Мицак І.М.* Основні напрямки реформування системи освіти на початковому етапі Української революції 1917–1921 років (за матеріалами газет 1917 року) // Гілея. – 2015. – Вип. 96.

⁴⁵ *Марчук М.* Згад. праця. – С. 7.

⁴⁶ *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні... – С. 78.

виклади навчальних дисциплін українською мовою»⁴⁷. Закладення Науково-педагогічної академії висвітлено у дисертації С. Майбороди. Він характеризує її як прообраз «нишнінього інституту вдосконалення вчителів»⁴⁸. Загальну трансформацію вищої педагогічної освіти в Україні доби Української революції досліджує Н. Венцева, зазначаючи, що Центральною Радою були закладені підвалини суттєвих змін у діяльності вищих педзакладів – вони поступово відходили від академічності, еволюціонуючи у бік професійно-педагогічний⁴⁹.

Про заснування Українського народного університету, Української педагогічної академії, Української академії мистецтв йдеться також у роботі І. Ткаченко⁵⁰. У працях Д. Розовика, Н. Сорочан, Ю. Телячого⁵¹ вміщено матеріал про

⁴⁷ *Завальнюк О.М.* Генеральний секретар народної освіти І. Стещенко: курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 рр.) / О.М. Завальнюк // *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України.* – 2005. – № 8. – С. 14; *Його ж.* Функціонування Київського українського народного університету – прорив національної освіти і науки у 1917–1918 рр. / О.М. Завальнюк // *Вісник Кам'янець-Подільського ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки.* – К.–Подільський, 2009. – Вип. 2.

⁴⁸ *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку... – С. 81.

⁴⁹ *Венцева Н.О.* Розвиток вищої педагогічної освіти України в першій половині ХХ століття / Автореф. дис. ... к. педагогічних н. – Полтава: Полтавський педагогічний університет ім. В.Г. Короленка, 2017. – С. 19.

⁵⁰ *Ткаченко І.В.* До питання реалізації національних засад розвитку культури, освіти і науки в Україні у період 1917–1918 років / І.В. Ткаченко // *Гілея.* – 2014. – Вип. 81.

⁵¹ *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні... – 2011; *Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів та кадрового складу центрального апарату управління вищою освітою в Україні... – С. 80; *Телячий Ю.* Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні... – 2014.

Українську академію мистецтв та Педагогічну академію. Діяльність Вищих жіночих курсів у Києві проаналізовано у статті К. Кобченко⁵².

Отже, політика Генерального секретарства освіти стосовно діючої в Україні вищої школи та його зусилля по створенню перших національних вишів досить докладно висвітлено сучасною українською історіографією. Учені відзначають спротив політиці українізації, а також непересічне значення початку діяльності українських університетів та академій.

Проте слід відзначити, що у цей час публікуються роботи, що певним чином повторюють сюжети, досліджені у попередні роки. Так, знов звертається до таких аспектів, як перепідпорядкування питань народної освіти місцевим органам, учительські з'їзди та ін. І. Мицак⁵³.

Потребують копіткої пошукової роботи та уважного вивчення статистичні дані щодо кількості українізованих та новостворених навчальних закладів доби Центральної Ради. Перш за все, це стосується середньої та нижчої ланки. Цифри, що подаються у сучасних роботах, суттєво різняться, а іноді викликають серйозні сумніви. Так, наприклад, В. Купрійчук вказує на відкриття в Україні за доби УЦР 5,4 тис. шкіл⁵⁴. За цифрами, що їх наводить у своїй монографії Д. Розовик, менше ніж за рік, в УНР було відкрито 5,4 тис. початкових шкіл, 321 вищих початкових, 55 гімназій і

⁵² *Кобченко К.* Вищі жіночі курси в Києві в 1917–1920 роках / К. Кобченко // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 13.

⁵³ *Мицак І.М.* Вказ праця.

⁵⁴ *Купрійчук В.* Реалізація політики українських урядів у сфері культури в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. / В. Купрійчук // Державне управління та місцеве самоврядування. Зб. наук. праць. – Вип. 2 (13). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2012. – С. 14.

середніх шкіл, а також кілька сотень шкіл мішаного типу⁵⁵. Е. Мельник⁵⁶ у статті про становлення національної нижчої і середньої школи подає кількість навчальних закладів цієї ланки в 1917 р., а також – про відкриття нових. Він констатує, що в Україні існувало 4,4 тис. нижчих початкових шкіл й 356 вищих початкових. Його дані про кількість відкритих за часів УЦР початкових і середніх шкіл та гімназій цілком співпадають з цифрами Д. Розовика. Е. Мельник додає також, що у 100 гімназіях та інших навчальних закладах було запровадження викладання дисциплін з українознавства⁵⁷.

У виданні «Будівництво української загально-освітньої школи...» наводяться дані про існування в Україні у 1917–1918 рр. за часів УЦР 286 нижчих початкових шкіл та 1189 вищих початкових шкіл⁵⁸. Інші дослідники, О. Зублій та Д. Рященко, зазначають, що протягом 1917–1918 навчального року було відкрито 30 українських гімназій⁵⁹. У розвідці О. Гонтара вказується, що з березня до осені 1917 р. в Україні було відкрито 57 середніх шкіл за приватні кошти, а протягом всього року – 217 нових початкових шкіл⁶⁰. А. Кравченко стверджує, що до кінця осені 1917 р. було взято дозвіл на відкриття 53 українських середніх шкіл за рахунок гро-

⁵⁵ *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні... – 2011.

⁵⁶ *Мельник Е.М.* Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2014.

⁵⁷ Там само. – С. 94, 96, 99.

⁵⁸ *Завальнюк О.М., Телячий Ю.В.* Згад. праця. – С. 198-199.

⁵⁹ *Зублій О.Д., Рященко Д.Е.* Освітній рух в Україні в добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 15.

⁶⁰ *Гонтар О.В.* Інтелектуальний потенціал і культуртрегерські заходи Української Центральної Ради // Інтелігенція і влада: матеріали 5 Всеукр. наук. конф. – Одеса, 2009. – Ч. 1. – С. 26.

мадських або приватних коштів⁶¹. М. Марчук наводить дані про відкриття протягом травня-липня 1917 р. у промислових і губернських центрах України 40 гімназій, а до 1 вересня – ще 13, що діяли також на приватні або громадські кошти⁶².

Отже, серед дослідників відсутня стала думка щодо кількості нових учбових закладів. Статистичні дані значним чином розходяться, тому це важливе питання потребує подальшого ретельного вивчення.

Продовжився також й інший напрям досліджень – діяльність українських діячів на ниві освіти. З початку 2000-х було видано велику кількість розвідок з цієї проблематики. Означимо тільки деякі з них. Серед всього доробку значне місце посідають публікації про першого секретаря освітніх справ І. Стешенка. Так, О. Завальнюк у своїй статті робить наголос на його роботі у напрямку українізації вищої освіти в Україні, а також зусиллях по відкриттю у Києві Народного університету⁶³. Біографічний нарис І. Стешенка міститься у двотомному виданні І. Лікарчука «Міністри освіти України»⁶⁴. Його педагогічні погляди розглядаються у статті А. Корецької; деякі сторінки біографії – у роботі Ю. Телячого⁶⁵.

Начерки про Олександра Грушевського, І. Стешенка, Івана Огієнка, Петра Холодного, Дмитра Багалія, Івана Ганицького та інших культурних та освітніх діячів вміщено у

⁶¹ *Кравченко А.А.* Згад. праця. – С. 77.

⁶² *Марчук М.* Згад. праця. – С. 8.

⁶³ *Завальнюк О.М.* Генеральний секретар народної освіти І. Стешенко... – 2005. – № 8.

⁶⁴ *Лікарчук І.М.* Міністри освіти України. У 2-х т. – Т. 1 (1917–1943 рр.). – К., 2002.

⁶⁵ *Корецька А.І.* Освіта України в ідеях Івана Стешенка / А.І. Корецька // 36. наук. праць Наук.-дослідн. інституту українознавства. – 2009. – Т. XXVI; *Телячий Ю.В.* Іван Стешенко: трагедія українського інтелігента / Ю.В. Телячий // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – К., 2001. – Вип. 5.

роботі О. Завальнюка «Українська еліта і творення національної української освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.)»⁶⁶. Роль О. Грушевського у становленні національної архівістики висвітлена у статті Л. Приходько⁶⁷. Дослідниця подає матеріал про розроблений ученим проект створення Національного архіву, роботу з повернення українських документів, що зберігалися у наукових інституціях Росії із переліком першоджерел та місцем їх перебування у 1917 р. Діяльність Д. Багалія у Харкові на чолі місцевої «Просвіти» досліджена у статті І. Плахтія⁶⁸.

Загалом велика кількість розвідок присвячена таким діячам освітнього і культурного руху, як Костянтину Широцькому, Дмитру Антоновичу, Григорію Павлуцькому⁶⁹, І. Огієнко, Павлу Клепацькому, Михайлу Кравчуку, Миколі Чайковському, Василю Біднову, Пилипу Клименко, Петру Бучинському, Михайлу Геращенко, Михайлу Драй-Хмарі, Сергію Остапенку, Леоніду Білецькому, Овксентію Корчак-Чепурківському та багатьом іншим.

⁶⁶ *Завальнюк О.М.* Українська еліта і творення національної української освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2005.

⁶⁷ *Приходько Л.* Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-ті роки / Л. Приходько // *Архіви України.* – 2008. – № 1-2.

⁶⁸ *Плахтій І.С.* Д.І. Багалій і перші кроки розвитку культури в Харкові і губернії в 1917–1920 рр. / І.С. Плахтій // *Культура України.* Зб. наук. пр. До 80-річчя Харківської держ. академії культури. – Вип. 26. – Х.: ХДАК, 2009.

⁶⁹ *Ковпаненко Н.Г.* К.В. Широцький (сторінки життя) / Н.Г. Ковпаненко // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 6; *Шаповал А.* Дмитро Антонович – редактор, критик, публіцист (1917–1919 рр.) / А. Шаповал // *Історичний журнал.* – 2008. – № 2; *Завальнюк О. Г.Г.* Павлуцький і становлення національної університетської освіти в Україні (1917–1920 рр.) / О. Завальнюк // *Історичний журнал.* – 2005. – № 1.

Досліджено істориками й більш вузькі аспекти загальної теми. Питанню друку українськомовної літератури, зокрема підручників та методичних матеріалів для учителів, творів українських класиків, приділено низку статей В. Купрійчука та А. Боровика⁷⁰. За даними першого, впродовж року діяльності Центральної Ради побачило світ 700 різних видань. Відтак, у цей час було закладено фундамент національного книговидання, «розпочалося налагодження масового випуску україномовної літератури»⁷¹. Треба зауважити, що в іншій своїй статті автор вказує, що у вказаний період було засновано 80 україномовних газет і журналів та видано 680 найменувань різної літератури⁷². Отже дані є не досить точними.

Проблема підготовки та видання українських підручників для шкіл України висвітлена й у роботі А. Боровика⁷³. Автор зосереджує увагу на праці видавництва та їх редакцій по забезпеченню освітніх закладів навчальною літературою та посібниками восени 1917 – навесні 1918 рр.

Роботу освітнього відомства у галузі бібліотечної й архівної справи викладено у невеличкій розвідці Д. Розовика⁷⁴.

⁷⁰ *Купрійчук В.* Національне книговидання як складова державної гуманітарної політики до української національної революції 1917–1920 рр. / В. Купрійчук // Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Вип. 4 (48). – Одеса, 2011; *Боровик А.* Створення українських підручників за часів Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6 (42).

⁷¹ *Купрійчук В.* Національне книговидання як складова державної гуманітарної політики... – С. 21.

⁷² *Купрійчук В.* Реалізація політики українських урядів у сфері культури... – С. 14.

⁷³ *Боровик А.* Створення українських підручників за часів Центральної Ради... – 2001. – № 6 (42).

⁷⁴ *Розовик Д.Ф.* Розбудова бібліотечної та архівної справи в Україні в 1917–1920 рр. / Д.Ф. Розовик // Вісник Історія. Київ. нац.

Автор стисло окреслює головні напрямки діяльності бібліотечно-архівного відділу департаменту мистецтв міністерства освіти. Інший дослідник В. Філінюк подає аналіз освіти і школи революційного періоду як частини повсякденного життя українського села, зазначаючи малодоступність освіти для селянства⁷⁵.

Таким чином, сучасною українською історіографією накопичено й проаналізовано значний фактичний матеріал. Досліджено діяльність перших національних громадських організацій, що розпочали роботу на ниві освіти навесні 1917 р. Оприлюднено документальні джерела, біографи освітніх діячів, представників професорської та художньої громадськості, актуалізовано їх роль у реформуванні освітньої галузі, відкритті нових українських навчальних закладів. З'ясовано роль всеукраїнських учительських з'їздів, що відбулися протягом 1917 р., у закладенні підвалин формування освітньої системи в Україні.

Визначено головні напрямки політики української влади у сфері освіти; висвітлено етапи формування системи органів управління освітньою галуззю. Досліджено основні вектори освітньої реформи – децентралізація та перебудова вищої, середньої та нижчої школи. Докладно вивчено політику українізації навчальних закладів – її впровадження, успіхи та невдачі. Констатовано складності на шляху реформування української освітньої системи. Окремо приділено значну увагу заснуванню національних шкіл усіх рівнів – університетів, інститутів, академій, гімназій, середніх та нижчих шкіл. Значно менше вивчено тематику складання української архівістики, бібліотечної справи та пам'яткоохоронної діяль-

університет ім. Т. Шевченка. – Вип. 59-60. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002.

⁷⁵ Філінюк В.А. Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради / В.А. Філінюк // Гілея. – 2014. – Вип. 86. – С. 42.

ності. Ученими вказано на досягнення та прорахунки в освітній політиці, що були обумовлені низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Проте низка проблем і питань з вказаної тематики потребують як окремого, більш докладного, вивчення, так і суттєвих уточнень. Серед них є інституалізація, формування внутрішньої структури, персональний склад освітнього відомства як центрального державного органу керівництва з питань освіти та культури доби Центральної Ради. Відтак автор представленої роботи ставить завдання: проаналізувати процес формування Генерального секретарства, згодом Міністерства, народної освіти; складання його структурних підрозділів – департаментів, відділів, секцій; визначити головні функції, компетенцію й завдання інституції та розподіл повноважень між його підрозділами; означити роботу комісій, що створювалися при відомстві для вирішення питань його поточної роботи; дослідити основні напрямки роботи структурних одиниць центрального органу в освітній сфері; проаналізувати головні складові політики відомства у галузі культури – мистецтва, архітектури, музики; музейної, бібліотечної та архівної справи, а також висвітити заходи у справі охорони пам'яток історії і культури.

1. Створення та діяльність Генерального секретарства народної освіти влітку–восени 1917 р.

І Універсал Української Центральної Ради, ухвалений 10 червня 1917 р., заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап розвитку українського руху та діяльності його представницького органу. Для задоволення потреби у виконавчому органі для управління краєм 15 червня Комітет УЦР прийняв рішення про організацію нового органу – Генерального Секретаріату. Останній розпочав роботу у складі восьми генеральних секретарів, у тому числі і секретаря з освітніх справ. Очолити секретарство запросили інспектора Київського шкільного округу та голову Товариства шкільної освіти І. Стещенко. Він займав цю посаду, вже як міністр освітніх справ*, до відставки кабінету Володимира Винниченка в кінці січня 1918 р. У кабінеті Всеволода Голубовича міністром освіти став член української партії соціалістів-революціонерів Никифір Григорійв, якого в новому складі Ради Народних Міністрів (РНМ) у лютому 1918 р. замінив український соціаліст-федераліст В'ячеслав Прокопович. Відтак, трохи більше півроку перебував на посаді генерального секретаря, згодом народного міністра, народної освіти І. Стещенко. Н. Григорійв обіймав цей пост зовсім недовго, менше місяця. З лютого до кінця квітня 1918 р. міністерством керував В. Прокопович, якому довелося поновлювати діяльність освітнього відомства після повернення Центральної Ради до столиці на початку березня 1918 р.

І. Стещенко та В. Прокопович мали вищу історико-філологічну освіту, Н. Григорійв – середню, та, склавши іспити на

* IV Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний Секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів, а генеральні секретарі ставали народними міністрами.

право викладання у повітових школах, учителював. До 1917 р. педагогічний досвід набули також І. Стешенко й В. Прокопович. Перший з них у 1915 р. очолив Тетянівську гімназію для біженців у Києві, що стала одним з перших українських навчальних закладів міста; знав багато іноземних мов, займався науковою діяльністю. В. Прокопович працював у приватних гімназіях, був редактором педагогічного журналу «Світло». Майбутні міністри освіти брали активну участь в громадському і освітянському рухах, були членами українських політичних партій. Отже, працюючи у російській освітній системі, вони добре усвідомлювали необхідність її реформування, однак не мали практичного досвіду роботи у державних органах влади.

У першій декларації Генерального Секретаріату від 26 червня 1917 р. завдання секретарства визначалися необхідністю керування шкільною освітою, проведенням українізації школи, виданням відповідних підручників, підготовкою учительських кадрів та допомогою у створенні професійних товариств. Для здійснення цих завдань передбачалося створення Всеукраїнської шкільної ради як територіального органу, а для постійного зв'язку з місцями – інституту комісарів освіти при Секретарстві освітніх справ⁷⁶.

Як свідчать документи, початок діяльності секретарства відноситься до 25 червня 1917 р., а головним напрямком його роботи стало створення української національної школи і сприяння «загальному духовному зросту України»⁷⁷. Треба

⁷⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2 т. / [Ред. рада: П.П. Толочко (голова, Я.Д. Ісаєвич, В.А. Смолій та ін.; ред. колегія: В.А. Смолій (відповід. ред.), В.Ф. Верстюк, Ю.М. Гамрецький та ін.; упорядники: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін.]; НАН України, Інститут історії України. – Т. 1. – К., 1996. – С. 159.

⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

вказати на той факт, що робота відомства розпочалася не на порожньому місці. Ще 12 березня Центральна Рада доручила своїм членам І. Стешенко та Олександрю Волошинову створити комісію з народної освіти для порядкування справами гімназій, вищих шкіл та освіти в цілому із залученням до співпраці українських педагогів⁷⁸. У матеріалах першого випуску газети «Вісті з Української Центральної ради» від 19 березня 1917 р. повідомлялося про існування у складі УЦР семи комісій та двох бюро, у тому числі шкільної комісії на чолі з І. Стешенко⁷⁹.

22 квітня після доповіді освітньої комісії на засіданні УЦР було погоджено необхідність планомірної українізації школи, що вже розпочалася у Київській шкільній окрузі; відкриття літніх курсів української мови для учителів; організації спеціальних курсів для інструкторів у справі освіти. Ухвалено також рішення утворити при УЦР Українську шкільну раду для керування процесом українізації шкіл в Україні⁸⁰. Створена з комісії УЦР Генеральна шкільна рада продовжила свою працю при освітньому секретарстві як дорадчий орган. Отже, практично, від самого початку існування Центральної Ради питання освіти було серед найважливіших, що ними опікувався український представницький орган. Ним були зроблені перші кроки для взяття освітньої справи під своє керівництво.

Навесні відновила свою діяльність й Всеукраїнська учительська спілка як професійна організація національного учительства. До революції місцеві організації Спілки діяли у Полтавській, Чернігівській, Подільській, Катеринославській, Херсонській та інших губерніях. Її активними членами були Олександр Дорошкевич, П. Холодний, Арсен Бакалінський,

⁷⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 42.

⁷⁹ Там само. – С. 45.

⁸⁰ Там само. – С. 70.

С. Русова, Спиридон Черкасенко, Феоктист Сушицький та ін. Було обрано Центральне бюро Співки для керування роботою учительських організацій. За визначенням Н. Сорочан, Співка звільнила українське учительство від впливу Всеросійського вчительського союзу та сприяла зростанню національної свідомості⁸¹. Його друкованим органом стало видання «Вільна українська школа».

До новоствореного освітнього секретарства, увійшла й Рада Товариства шкільної освіти у складі О. Дорошкевича, Андрія Лещенка, П. Холодного, В. Прокоповича, С. Русової, Надії Шульгиної, Миколи Сімашкевича, яку очолював І. Стешенко. Товариство розпочало свою діяльність у березні 1917 р. і саме за його ініціативою у квітні в Києві відбувся Перший Всеукраїнський учительський з'їзд, який ухвалив просити Центральну Раду створити Головну шкільну раду, яка б контролювала роботу кураторів трьох шкільних округ в Україні. Радою Товариства у травні 1917 р. були влаштовані курси для інструкторів-лекторів, переважно для Київської шкільної округи. Відтак, як вказує Н. Сорочан, до створення Генерального Секретаріату воно виконувало функції державного освітнього органу⁸². Секретарство освіти продовжило роботу по організації таких курсів по всій Україні.

Через попечителя Київської шкільної округи керівництво секретарства звернулося до російського міністерства освіти із проханням сприяння влаштуванню відповідних курсів і в інших шкільних округах на території України. Але запит залишився без відповіді. Отже, успішність цієї справи цілком залежала, як вказувалося в одному з документів того часу, від мобілізації зусиль місцевих діячів, наукових сил та земств. Через брак національних учительських кадрів секретарство намагалося домогтися звільнення українських учителів від військової служби.

⁸¹ Сорочан Н. Формування системи управління освітою... – С. 10.

⁸² Там само. – С. 9.

До початку серпня питома увага секретарства була зосереджена на роботі у нижчій початковій школі – забезпеченню її підручниками та належно підготовленими учителями. Виданням навчальної літератури займалося Товариство шкільної освіти. Через інформаційне бюро, створене при ньому, секретарство почало збирати загальні відомості про потребу у підручниках та посібниках у школах.

У звіті освітнього відомства за цей період вказувалося на складні умови його праці – відсутність допомоги з боку державних російських органів, протидія його роботі представників офіційної школи на місцях, ворожий настрій щодо українства взагалі, особливо у Південній Україні⁸³. У цей час до російського міністерства було подане прохання про скасування посад директорів та інспекторів народної освіти та призначення на відповідальні посади у шкільних округах свідомих українців. Однак, відповідної реакції знов отримано не було.

Зазначимо, що тільки після усунення Тимчасового уряду від влади, Генеральний Секретаріат 10 листопада 1917 р. затвердив рішення про звільнення учителів з армії. Для вироблення механізму впровадження цієї постанови було утворено міжвідомчу комісію освітнього та військового секретарств. До роботи у ній передбачалося залучити й представників національних секретарств – польських, єврейських та великоросійських⁸⁴. 14 січня 1918 р. УЦР ухвалила закон про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл, а також Холмську учбову дирекцію. Їх справи передавалися до губернських та повітових комісарів, що призначалися освітнім міністерством⁸⁵.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 61 зв.

⁸⁴ Там само, ф. 1854, оп. 1, спр. 153, арк. 4-4 зв.

⁸⁵ Там само, ф. 2209, оп. 1, спр. 2, арк. 55.

Влітку 1917 р. за ініціативою Товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки розпочалася підготовка «Програми єдиної української школи», яка була внесена на розгляд Другого Всеукраїнського педагогічного з'їзду. Займалося секретарство відкриттям нових шкіл. Було організовано біля 20 початкових шкіл і стільки ж селянських гімназій⁸⁶.

У галузі вищої освіти були зроблені перші кроки по українізації – до російського міністерства було надіслано звернення з приводу впровадження викладання дисциплін з українознавства. Через протести керівництва університетів було вирішено заснувати при секретарстві Комісаріат для догляду за діяльністю вищої школи в Україні. Для нагляду за процесом українізації нижчої школи та зв'язку з місцями секретарство утворило інститут повітових і губернських комісарів освіти, на яких покладалося проведення українізації та полагодження непорозумінь, що виникали між освітніми установами⁸⁷. Одночасно розроблявся проект закону про позашкільну освіту⁸⁸.

Треба зазначити, що ще 28 березня 1917 р. Тимчасовий уряд висловився за «допущення в школах київської шкільної округи навчання всіх предметів українською мовою». А невдовзі у Петрограді вийшов наказ міністра освіти стосовно української школи, в якому йшлося про запровадження навчання українською мовою у початкових школах усіх губерній і областей, де проживали українці. Документ також передбачав впровадження в учительських семінаріях та інститутах України таких дисциплін, як українська мова і література, історія й географія України; а у вищих навчальних закладах – заснування кафедр української мови, літератури, історії й

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

⁸⁷ Там само, арк. 61 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 1 зв.-2.

права⁸⁹. Отже, заходи Генерального секретарства освіти цілком узгоджувалися з розпорядженнями Тимчасового уряду.

6 серпня І. Стешенко докладав VI сесії УЦР про роботу свого відомства. Він зазначив головні напрямки його діяльності: підготовчу роботу по заснуванню українського університету та української академії мистецтв; працю по українізації середніх та народніх шкіл. Генеральний секретар вказав на численні звернення до земств Херсонщини, Катеринославщини, Таврії з проханням улаштувати народні школи, проте на цю справу бракувало коштів. У цьому питанні, на думку голови секретарства, місцеві громади мали брати відповідальність на себе і дбати, аби для «українських шкіл знайшлися і потрібні підручники, і кадри вчителів». Секретарство також працювало над переходом початкової школи з поточного року на українську мову навчання. Для цього у різних містах України були влаштовані мовні курси для учителів. Всього було організовано 50 курсів. Зазначив він і друкування необхідних підручників і книжок. У справі українізації середньої школи, за його словами, були зроблені лише перші кроки за ініціативою місцевих установ. Погано «стояла справа з заведенням українських кафедр по вищих школах», оскільки усім керували старі чиновники⁹⁰.

Через два тижні, 18 серпня, І. Стешенко поінформував Малу Раду про прохання студентів Київського університету св. Володимира створити комісаріат за участю студентства. Наукова секція секретарства освіти ухвалила утворити такий орган за участю представника від освітнього відомства. Треба сказати, що провідники Київського університету, очолювані ректором професором Миколою Цитовичем, вели боротьбу проти студентської ради та ради молодших викладачів, які

⁸⁹ *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів... – С. 81.

⁹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 225-226, 548.

вимагали демократизації учбового закладу. Керівництво університету також виступило проти українізації закладу та надіслало Тимчасовому уряду меморандум, в якому заперечувало можливість освіти українською мовою. Під час обговорення повідомлення І. Стешенка в Малій Раді Олександр Зарубін, Симон Петлюра та Микита Шаповал відзначили реакційність університетських очільників, відсутність нормальних умов праці для національно свідомих молодих науковців та запропонували встановити контроль над університетом. У свою чергу Валер'ян Рудницький та Соломон Гольдельман застерегли від створення такого студентського органу, що порушувало автономію установи. Врешті було вирішено доручити Секретарству освітніх справ підготувати відповідні пропозиції та представити їх Малій раді⁹¹.

У серпні 1917 р. у Києві відбулося два важливих з'їзди. В ході роботи Другого Всеукраїнського учительського з'їзду (10-12 серпня 1917 р.) було заслухано доклади С. Русової «Націоналізація школи», П. Холодного «Єдина школа», Якова Чепіги «Соціалізація народної освіти», М. Дем'яновського «Українізація початкової школи» та інші, на основі яких було ухвалено низку важливих рішень⁹². Всеукраїнський учительський професійний з'їзд (13-15 серпня 1917 р.) виробив план організації національної освіти та її управління в Україні, заклав підвалини створення Всеукраїнської учительської спілки. Було затверджено наступні загальні положення: «а) всім народам Української республіки забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація уп-

⁹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – С. 262-263, 552.

⁹² Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). – К., 1996. – С.73.

равління повинна бути можливо широкою»⁹³. Отже, ухвали цих форумів окреслили головні цілі та завдання роботи освітнього відомства.

Під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в доповнення до «Інструкції» Генеральному Секретаріату, затвердженій Тимчасовим урядом на початку серпня 1917 р., було підготовлено проект, що обумовлював функції, компетенцію та завдання секретарства освіти. На відомство покладалися обов'язки поліпшення справи народної освіти, поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти та розробка відповідних законопроектів. Важливим і невідкладним завданням стала підготовча робота зі створення «єдиної школи» від дошкільної освіти до вищої, а також поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Реформа у галузі шкільної освіти й підготовка до її впровадження в життя передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл з системою шкіл звичайного типу, а також всіляку підтримку місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі. Вагомим пунктом стало забезпечення умов рівності доступу до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т. д.

Для здійснення цих завдань у відання Генерального секретарства народної освіти мали перейти всі установи міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського. Йому підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна и дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковно-приход-

⁹³ Цит. за: *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні... – С. 20-21.

ські школи та заклади імператриці Марії; художні, музичні, комерційні торгові училища; а також заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти. Окремо в розглядуваному документі визначалися права і функції російського міністерства освіти, що переходили до компетенції Генерального секретарства⁹⁴.

13 вересня на засіданні Генерального Секретаріату було заслухано проект циркуляру секретаря освіти до директорів та інспекторів державних початкових, середніх та вищих шкіл про обов'язкове впровадження української мови⁹⁵. 18 вересня Секретаріат розглянув циркуляр про обов'язкове впровадження у школах України предметів українознавства. Було рекомендовано внести зміни у документ, що українознавство впроваджувалося за наявності підготовлених учителів. Відомості про цей циркуляр мали бути надані попечителю Київської шкільної округи та російському міністерству освіти⁹⁶.

У черговій декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р. вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних», з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні, для чого відповідні питання вирішувалися товаришами генерального секретаря міжнаціональних справ. Перераховувалися заходи найближчої праці секретарства освіти по відкриттю у Києві педагогічної академії й народних університетів. Особлива увага мала бути зосереджена на позашкільній освіті

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 6-7.

⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 287.

⁹⁶ Там само. – С. 313.

у співпраці із просвітними товариствами всієї України⁹⁷. Документом не окреслювалася ціла низка важливих напрямків роботи відомства, на що під час його обговорення вказав Микола Ковалевський. Він зазначив невизначеність позиції щодо російських університетів в Україні та впровадження загальної й безоплатної освіти⁹⁸.

Одним з перших та найважливіших завдань освітнього секретарства стала робота у галузі українізації школи, що розпочалася влітку 1917 р. його зверненням від 2 липня до українського учительства із закликом до об'єднання з метою підготовчої роботи до нового навчального року, аби у школі «залунало українське слово»⁹⁹. 12 жовтня секретарство видало циркуляр, обговорений місяцем раніше, до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та ін. шкіл з розпорядженням про включення до програм навчання дисциплін з українознавства – української мови, літератури, історії та географії України. Їх викладання мало проводитися без перевищення учбового навантаження з поточного навчального року та при наявності учителів, які могли читати ці предмети. У документі повідомлялося, що відповідні зміни вже розроблені та розглядаються відомством. У школах, де більшість учнів були українцями, бажано було повністю перейти на українську мову навчання¹⁰⁰. Циркуляр такого ж змісту було видано до земств і міст з проханням зробити відповідні розпорядження усім завідуючим початкових шкіл¹⁰¹.

Наступного дня, 13 жовтня, секретарство звернулося до української людності, в якому роз'яснювало, що по містечках

⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 325-326.

⁹⁸ Там само. – С. 328.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 16, арк. 45.

¹⁰⁰ Там само, спр. 28, арк. 3-3 зв.

¹⁰¹ Там само, спр. 23, арк. 10.

і селах мають бути створені школи, вищі від початкових, із обов'язковим викладанням українською мовою, а у вже діючих навчання мало проводиться рідною мовою з поточного року. Документ містив заклик до селян підтримати національну освіту¹⁰².

14 жовтня освітнє відомство апелювало й до українців, що мешкали поза межами України, закликаючи до згуртування: «Люде еднаються в один народ не тільки тим, що живуть в одній землі; їх еднає також мова, стародавній батьківський звичай та шукання однієї справи». Документом пропонувалося влаштувати і відкривати національні школи¹⁰³. Паралельно секретарство кілька разів, у липні і листопаді 1917 р., зверталось до учителів, що працювали поза Україною, із запрошенням повертатися на батьківщину та працювати на ниві національної освіти¹⁰⁴.

У той же час, 18 жовтня, воно розіслало до земських і міських управ запит на складання статистичних даних щодо кількості шкіл, у яких навчання проводилося українською повністю, або частково¹⁰⁵. Вже з жовтня на адресу секретарства освіти почали надходити листи від земських і міських управ, директорів навчальних закладів різних типів, педагогічних рад установ освіти з повідомленнями про відношення до політики освітньої інституції, стан українізації, проханнями про допомогу.

Вкажимо також, що справа організації нової демократичної національної школи покладалася на земства та міські самоврядування. Згідно документу від 18 жовтня 1917 р. керівну роль у цьому процесі мали відігравати шкільні інструктори. Їх завданням було підвищення педагогічного

¹⁰² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 28, арк. 5-5 зв.

¹⁰³ Там само, арк. 6-6 зв.

¹⁰⁴ Там само, спр. 16, арк. 46.

¹⁰⁵ Там само, спр. 23, арк. 21.

рівня учителів, організація шкіл та поліпшення якості викладання.

Отже, документи свідчать, що на кінець вересня освітнє відомство визначилося із головними положеннями програми своєї діяльності.

Відзначимо також, що восени перед освітнім секретарством було поставлено питання, порушене Андрієм Ніковським на засіданні Малої Ради 12 листопада, про те, що учителям з Росії досі виплачувалися надбавки «за обрусение»* і що зроблено аби позбавитися цього положення. Наступного дня Генеральний Секретаріат вирішив звернутися у цій справі до УЦР для скасування відповідного російського закону. На запит А. Ніковського у Малій раді 14 листопада відповідав І. Стешенко, який повідомив, що керівництво Київської шкільної округи розуміло недоречність подібних виплат, але просило їх не скасовувати, бо вони компенсували службовцям інфляцію. Після обговорення Мала рада ухвалила доручити освітньому секретарству внести до УЦР законопроект про скасування спеціальних надбавок «за обрусение» для чиновників усіх відомств та улаштувати відносини зі шкільною округою таким чином, щоб вона була підпорядкована Генеральному секретарству¹⁰⁶. Відповідний закон був ухвалений Малою Радою тільки через два місяці, 13 січня 1918 р.

Зазначимо також, що у своєму звіті VII сесії УЦР 29 жовтня про діяльність освітнього секретарства І. Стешенко зосередив увагу, головним чином, на складнощах, з якими

* У Російській імперії педагоги російського походження, які працювали на території неросійських губерній, отримували додаткову оплату «за обрусение инородцев». Тимчасовим урядом цей закон не був скасований (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 92).

¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 433-434, 441.

зіткнулося відомство. Насамперед, збереження Тимчасовим урядом інституту інспекторів та його співпраця у всіх справах безпосередньо з керівництвом шкільних округів в обхід Генерального Секретаріату, що суперечило положенням урядової «Інструкції». До того ж, російські освітні органи, за визначенням генерального секретаря, ставилися до секретарства як до «частного учредження». Тобто керівництво шкільних округів не виконувало розпорядження освітнього секретарства, ігноруючи його рішення, звернення та прохання. У таких умовах його відомство пішло шляхом створення національних закладів освіти і культури. До цього часу, за його відомостями, було засновано 25 українських гімназій, відкрито Народний університет, у планах інституції була організація Академії мистецтв та Педагогічної академії. Відзначив І. Стешенко й хронічний брак коштів, які петроградський уряд не мав бажання переводити на рахунок Генерального Секретаріату, через що багато заходів секретарства «висіло у повітрі»¹⁰⁷.

Таким чином, з початку створення Генерального секретарства освіти до кінця жовтня 1917 р. однією з головних справ стало започаткування українізації освітніх закладів усіх рівнів та підтримка ініціативи місцевих органів влади по відкриттю нових шкіл. Займалося відомство й забезпеченням останніх підготовленими викладачами та друком необхідних українській школі підручників та посібників, про що докладніше буде сказано нижче.

1.1. Складання внутрішньої структури освітнього секретарства

Зі створенням Генерального секретарства першим відділом, який розпочав роботу в складі нової інституції, став

¹⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 373, 565.

відділ початкової школи із завданням заснування мережі початкових українських шкіл. Загалом, як вже зазначалося вище, перші півтора місяці своєї діяльності секретарство працювало над закладенням підвалин національної української школи, а головна увага була сконцентрована саме на нижчій початковій школі. Нагальною стала потреба у підготовці українських підручників та штату учителів. Цією справою ще до створення Генерального Секретаріату опікувалася Рада Товариства шкільної освіти. Влаштовані нею курси лекторів-інструкторів секретарство взяло під свою опіку¹⁰⁸.

28 липня 1917 р. під головуванням Д. Антоновича відбулася нарада по організації мистецького відділу освітнього секретарства, що намітила його структуру та виробила рекомендації щодо призначень завідуючих підрозділами: архітектури, малярства і скульптури – Г. Павлуцького, К. Широцького; художньої промисловості – Василя Кричевського, В. Бойчука, К. Широцького; охорони пам'яток старовини та музейної справи – Миколу Біляшівського; театру – Людмилу Старицьку-Черняхівську; музики – Климента Квітку, Олексу Приходько, Олександра Кошиця. Нарада також зобов'язала майбутніх керівників утворити профільні комітети з відповідних фахівців, які ще не були складені, а саме художньої промисловості і музики¹⁰⁹.

Наступним став відділ середньої і вищої школи. Шкільна рада при секретарстві 3 серпня рекомендувала на посаду голови відділу Ф. Сушицького, приват-доцента Київського університету. Його призначення відбулося 17 серпня¹¹⁰. На початку серпня розпочав роботу відділ позашкільної освіти.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 25, арк. 1-2 зв.

¹⁰⁹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.). Зб. док. і мат. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 82-84.

¹¹⁰ *Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів та кадрового складу... – С. 79.

Паралельно утворювалися відділи у галузі мистецтва – музичний, театральний, пластичних мистецтв, художньої промисловості. Йшов процес складання відділів охорони пам'яток та бібліотечно-архівного. Почала працювати загальна канцелярія секретарства¹¹¹.

На кінець серпня 1917 р. у секретарстві працювало 12 осіб, у тому числі генеральний секретар І. Стешенко, товариш генерального секретаря П. Холодний, завідуючий відділом вищої освіти – Ф. Сушицький, завідуюча відділом дошкільної і позашкільної освіти С. Русова, завідуючий музичним відділом О. Приходько та його товариш О. Кошиць. Діяла канцелярія у складі 6 осіб¹¹².

З часом відділи були реорганізовані у департаменти із своїми внутрішніми підрозділами, з'являлися нові підрозділи.

Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р. в установі працював 51 співробітник. Виконували обов'язки директора та заступника департаменту вищої освіти – Олександр Музиченко та Олександр Кисильов; у відділі вищої і середньої освіти – товариш директора по вищій школі Ф. Сушицький та в.о. товариша директора по середній школі – Григорій Голоскевич. У відділі дошкільної і позашкільної освіти в.о. товариша директора працювала С. Русова. Департамент мистецтва поділявся на відділи: співів (голова – О. Приходько); музики (голова – О. Кошиць); театру (Марія Старицька); видавничий (голова – Л. Старицька-Черняхівська); художніх промислів (В. Кричевський); бібліотечно-архівний (О. Грушевський); пластичного мистецтва (Г. Павлуцький); охорони пам'яток (М. Біляшівський). Канцелярія діяла у складі 14 співробітників. Поступово формувалася інститут комісарів з народної освіти. Вони призначалися та підпорядковувалися освітньому відомству. У цей час комісарами були: на Кубані – Василь Чепелянський, на

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 61 зв.

¹¹² Там само, спр. 39, арк. 1.

Херсонщині – Володимир Чеховський, Волині – Михайло Черкавський, Чернігівщині – Гнат Стаднюк, Полтавщині – Віктор Андрієвський, Київщині – А. Лещенко. Діяли також й три повітові комісари¹¹³.

У жовтні місяці штат інституції доповнився ще 12 особами. Відповідно до списку на виплату заробітної плати у секретарстві було 63 співробітника. Відділ нижчої освіти очолював О. Музиченко. Під його керівництвом почав працювати експертом по організації нижчої школи Степан Сірополко. Директором департаменту середньої і вищої школи став Ф. Сушицький*. Відділи вищої школи та середньої школи очолювали відповідно Л. Білецький (з 1 жовтня)** та О. Дорошкевич. Головою відділу дошкільної та позашкільної освіти стала С. Русова, її товаришем – Іван Крижанівський.

Музичний відділ поділився на 3 секції: організації хорів та оркестрів (голова – О. Приходько), етнографії (О. Кошиць), педагогіки (о. Кирило Стеценко). Театральний відділ очолювала М. Старицька. У його складі опинився також видавничий підрозділ під головуванням Л. Старицької-Черняхівської. Відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва завідував М. Біляшівський. Він керував трьома секціями: охорони пам'яток старовини (голова – К. Широцький), бібліотечно-архівною (О. Грушевський), та пластичних мистецтв (Г. Павлуцький).

Канцелярію секретарства очолив Павло Зайцев. Комісари по народній освіті були об'єднані у «Комісаріат» й працювали у тому самому складі¹¹⁴.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 144.

* Його віце-директором з 1 січня 1918 р. працював Микола Сімашкевич.

** 1 грудня Л. Білецький став членом комісаріату Київської шкільної округи й був звільнений з посади (*Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів... – С. 79).

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 278.

В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура виглядала вже більш організованою і визначеною. Керівництво секретарством здійснювали генеральний секретар І. Стешенко та його товариш П. Холодний. Працював департамент вищої і середньої школи (директор Ф. Сушицький) з відділами вищої (голова – Л. Білецький) і середньої школи (голова – О. Дорошкевич) із загальною кількістю співробітників у 7 осіб. Департамент нижчої школи очолював О. Музиченко, керуючи сімома підлеглими. Департамент дошкільної і позашкільної освіти працював під проводом С. Русової та її заступника І. Крижанівського. У ньому нараховувалося 6 співробітників.

Найбільш структурованим був департамент мистецтва, що складався з шести відділів.

1. Музичний відділ поділявся на три секції – організації народних хорів і оркестрів (завідувач – О. Приходько), етнографічну (завідувач – О. Кошиць) та педагогічну (завідувач – К. Стеценко). У листопаді в штаті відділу нараховувалося 4 співробітника.

2. Театральний відділ очолювала М. Старицька. Під її керівництвом працювало 6 співробітників. У складі відділу діяла літературно-видавнича секція, якою завідувала Валерія О'Коннор-Вілінська*.

3. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва із секцією охорони пам'яток старовини, очолювану К. Широцьким, під загальним головуванням М. Біляшівського налічував лише 2 співробітників. Тобто відбулося призначення тільки керівників.

4. 3 особи працювали у відділі пластичних мистецтв під орудою Г. Павлуцького.

* В інших документах вказано, що головою видавничого відділу була Людмила Старицька-Черняхівська, О'Коннор-Віленська – завідувача літературною секцією (ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 27, арк. 2 зв., 4).

5. На цей час відділ художньої промисловості уособлювався лише його очільником Антоном Середою.

6. Архівно-бібліотечний відділ (голова – О. Грушевський) також мав лише 2 співробітника.

У канцелярії генерального секретаря, очолюваній П. Зайцевим, працювало 24 особи – діловоди, рахівники, канцеляристи, машиністки. Обслуговуючий персонал секретарства, згідно документу, налічував 11 робітників¹¹⁵.

В кінці 1917 р. структура секретарства ще більше ускладнилася. Департамент нижчої школи поділився на два відділи: нижчої початкової школи і вищої початкової школи. Департамент дошкільної і позашкільної освіти працював у складі відділів дошкільної та позашкільної освіти. Згідно плану його штатів на перше півріччя 1918 р. в ньому мало працювати 17 осіб¹¹⁶.

З'явився департамент професійної освіти¹¹⁷. У грудні 1917 р. він знаходився на стадії організації. Згідно штатів, поданих до канцелярії освітнього секретарства 11 грудня, його структура передбачала посади директора, двох виці-директорів, двох голів відділів та 16 урядовців. Тобто готувалася робота двох відділів¹¹⁸.

Канцелярію планувалося реорганізувати у департамент загальних справ з трьома відділами: інспекторським, гос-подарським і фінансовим. Остання відала бюджетом секретарства, штатами, займалася підготовкою законопроектів, справою реформи шкільного управління. Шкільна рада при секретарстві мала стати дорадчим органом, якому належала вся «повнота влади шкільного управління на Україні» та у подальшому перетворитися на Генеральну шкільну раду¹¹⁹.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 39, арк. 21 зв.

¹¹⁶ Там само, арк. 15-15 зв.

¹¹⁷ Там само, спр. 12, арк. 30.

¹¹⁸ Там само, спр. 29, арк. 14.

¹¹⁹ Там само, спр. 12, арк. 30-30 зв.

Таким чином, на кінець 1917 р. структура відомства була в цілому сформована, але штати, як видно з вище викладеного, були неуккомплектованими. Найбільша кількість співробітників працювала у двох департаментах – вищій і середньої школи та нижчої школи. Всього у відомстві працювало 76 осіб, з них 24 технічних працівника канцелярії і 11 осіб обслуговуючого персоналу¹²⁰.

У 1918 р. процес складання внутрішньої структури освітнього відомства, яке IV Універсалом УЦР перейменовувалося на Міністерство освіти, продовжився. У січні відбулася низка призначень. Головою відділу позашкільної освіти відповідного департаменту став Микола Шугаєвський; в.о. голови відділу поширення освіти серед військових став М. Дарченко^{121*}. Віце-директором департаменту вищої і середньої школи став М. Сімашкевич. Головою видавничого відділу цього департаменту з 20 березня був затверджений Г. Голоскевич¹²². Замість канцелярії був створений департамент загальних справ (директор П. Зайцев). На посадах завідуючих відділів останнього 10 січня були затверджені: статистичним – Олексій Петренко, бухгалтерським – Митрофан Лісовський. На 1 січня 1918 р. в секретарстві працювало вже 114 співробітників¹²³.

Відповідно до списку департаментів і відділів міністерства освіти за квітень 1918 р. структура відомства була наступною (див. схеми №№ 1-4).

Міністерство очолював В. Прокопович, його товаришем працював П. Холодний. Департамент загальних справ (дирек-

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 2481, оп. 1, спр. 39, арк. 20-22.

¹²¹ Там само, спр. 27, арк. 11-12.

* Це, на жаль, єдина згадка, яку вдалося знайти автору, про існування цього підрозділу освітнього міністерства.

¹²² *Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів та кадрового складу... – С. 79.

¹²³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 27, арк. 1-5.

тор П. Зайцев) діяв у складі відділів: адміністративно-юридичного (голова Микола Герштанський); канцелярсько-господарчого (голова Ісаак Жук); статистичного (голова О. Петренко) та бюджетного. Інші керівники департаментів та відділів залишилися на своїх посадах¹²⁴.

Департамент вищої і середньої школи (директор Ф. Сушицький, віце-директор М. Сімашкевич) складався з відділів вищої школи, середньої школи (голова О. Дорошкевич), видавничого (голова Г. Голоскевич) та учительського. Згідно проекту штатів видавничого відділу департаменту вищої і середньої школи він мав працювати у складі секцій: вищої школи, старших класів середньої школи, середніх класів середньої школи та нижчої школи¹²⁵. Департамент нижчої освіти (директор О. Музиченко), як і раніше, поділявся на відділи вищої і нижчої початкової школи.

С. Русова очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти. Віце-директором цього підрозділу залишався І. Крижанівський. У його структурі було три відділи – позашкільної освіти (голова М. Шугаєвський), дошкільної освіти та дитячих притулків (голова Оксана Стешенко).

Департамент технічної і професійної освіти, очолюваний Олександром Вілінським, мав у своїй структурі відділи технічної освіти, комерційної освіти, сільськогосподарської і медичної освіти та організаційний. Штат департаменту у березні 1918 р. передбачав роботу окрім директора, віце-директора та чотирьох голів відділів, 19-ти співробітників – інструкторів, діловодів, канцеляристів, кур'єрів. Проте, вакантними залишалися 20 посад з 25, у тому числі й голів відділів¹²⁶.

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 34, арк. 16.

¹²⁵ *Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів та кадрового складу... – С. 79.

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 29, арк. 28.

Головами відділів департаменту мистецтва працювали: музичного (у складі секцій – етнографічної, організації хорів, педагогічно-теоретичної та церковного співу) – О. Кошиць; театрального (із секціями театральною, літературно-видавничою, педагогічною та кінематографічною (голова – Яків Яцовський)) – М. Старицька; пластичних мистецтв (з секціями артистично-малярською та скульптурною, художньої освіти) – Григорій Траут-Товстицький; охорони пам'яток старовини (із двома секціями: охорони пам'яток старовини та музеїв) – М. Біляшівський, який також очолював секцію охорони пам'яток; художньої промисловості (із секцією народного мистецтва під керівництвом Юхима Михайліва) – А. Середа; архівно-бібліотечного (з двома відповідними секціями) – О. Грушевський¹²⁷.

Ще однією структурою при секретарства освітніх справ був Комісаріат. До кінця листопада 1917 р. на своїх посадах залишалися губернські комісари з народної освіти: на Херсонщині – В. Чеховський, Волині – М. Черкавський, Чернігівщині – Г. Стаднюк, Полтавщині – В. Андрієвський, Київщині – А. Лещенко і Кубані – В. Чепелянський¹²⁸. Частково відбулися призначення повітових комісарів: у Сосницькому повіті – Марії Терещенко, Золотоніському – Михайла Злобінцева, Радимиського – Бориса Білецького, Луцького – Венедикта Ілюченка. Документи свідчать, що у грудні 1917 р. Бердичівським повітовим комісаром був Левко Гінковський. Комісарами при Київській шкільній окрузі з 1 грудня 1917 р. стали К. Шило, Степан Постернак, Сергій Рапо, Кульчицький та Ізекийль Чантор¹²⁹.

Активна робота з підготовки комісарів по народній освіті та виробленню меж їх компетенції відбувалася у жовтні

¹²⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 34, арк. 16-16 зв.

¹²⁸ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р... – С. 101.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 39, арк. 21 зв.

1917 р. Передбачалося, що кандидатури на посади будуть пропонуватися шкільними радами та затверджуватися секретарством. Діючі на той час комісари вважалися виконуючими обов'язки¹³⁰. Як вказує у своїй монографії А. Боровик, у звітах комісарів восени 1917 р. останні нарікали на невизначеність свого правового стану та недостатнє матеріальне забезпечення¹³¹. У січні 1918 р. І. Стешенком був розроблений документ про обов'язки комісарів освіти, за яким Генеральний комісаріат по народній освіті складався з генерального комісара та ще трьох комісарів для відряджень¹³². Проте, чи був цей проект обговорений невідомо. Інструкція комісарам по народній освіті була ухвалена Генеральною шкільною радою тільки 15 квітня 1918 р. Цим документом вони визначалися представниками міністерства освіти на місцях та підпорядковувалися безпосередньо генеральному комісару при міністерстві. До функцій комісарів належало завідування справами ліквідації дирекцій і інспекцій народних шкіл, скасованих законом від 14 січня 1918 р.; участь, з правом дорадчого голосу, у загальних радах освіти; виконання обов'язків національних комісарів за відсутності призначених органами національних меншин. А також – переведення в життя планів організації управління справами в губерніях, впровадження усіх видів освіти «на національних підвалинах» та контроль за ними; здійснення загального догляду за забезпеченням інтересів національних меншин в освітній сфері. Останні могли призначати власних комісарів для своїх національних освітніх установ. У нерозмежованих закладах «національні» комісари мали право догляду¹³³.

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 23, арк. 22.

¹³¹ *Боровик А.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності... – С. 44.

¹³² *Дарманський М.М., Телячий Ю.В.* Згад. праця. – С. 140.

¹³³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 138-138 зв.

Весною 1918 р. міністерство освіти подало на розгляд РНМ ще один документ – законопроект про штати канцелярії комісара народної освіти на Холмщині, Підляшші та Поліссі. Його склад передбачався у 15 осіб. Авторами проекту потреба у створенні допоміжної інституції у цих районах пояснювалася величезною кількістю завдань та проблем, що стояли перед комісаром цих областей. У документі вказувалося, що приблизно з 2 тис. початкових шкіл, потрібних для місцевого населення, тільки одна десята частина мала свої власні помешкання. До кола обов'язків комісара та його канцелярії мало входити, окрім відновлення будівель, зруйнованих під час військових дій, відкриття нових вищих і нижчих початкових шкіл, жіночих гімназій, учительських семінарій, педагогічних курсів, шкіл професійної освіти і т. д.; забезпечення шкіл приміщеннями; складання та затвердження штатів освітніх закладів; комплектація їх підручниками та навчальним матеріалом; призначення на посади учителів; фінансове забезпечення освітньої сфери в цілому¹³⁴. Додамо також, що 15 квітня уряд виділив 58.200 крб. на організацію тимчасової учительської семінарії для підготовки учителів для Холмщини та придбання українських підручників¹³⁵. Отже, поступово складався інститут комісарів по народній освіті. Вони мали стати провідниками урядової політики в освітній сфері на місцях.

Навесні 1918 р., за ініціативою В. Прокоповича, який, за характеристикою дослідника С. Майбороди, «поєднував у своїй особі якості лідера-науковця й умілого організатора-керівника»¹³⁶, була створена Рада міністра народної освіти

¹³⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 139-140.

¹³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 281.

¹³⁶ *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні... – С. 101.

для налагодження сталих зв'язків між департаментами міністерства, узгодження праці окремих підрозділів, системної та планомірної роботи в цілому. Рішення про утворення Ради, як об'єднуючого адміністративного органу, було ухвалено на міністерській нараді під головуванням П. Холодного 19 березня 1918 р. Її головним завданням став контроль за роботою окремих підрозділів відомства – планів, проектів рішень важливих питань та ін. До Ради входили міністр, товариш міністра, директори та віце-директори департаментів, голови відділів, два представники від колишнього комісаріату у справах Київської шкільної округи, та по одному – від інших шкільних округів, ще два – від комітету службовців міністерства. Спеціальній комісії у складі О. Дорошенка, Л. Білецького і С. Постернака було доручено підготувати статут Ради міністра освіти¹³⁷.

Таким чином, документи свідчать, що внутрішня структура міністерства освітніх справ наприкінці квітня 1918 р. була досить розгалуженою та великою, а її формування йшло паралельно із постановням нових завдань і функцій. Весною процес складання нових підрозділів продовжувався. Відчувався значний брак кадрів. Міністерство поступово перебирало на себе додаткові функції, що значним чином ускладнювало його роботу. До того ж штати його підрозділів, враховуючи винайдені автором документальні джерела, залишалися недоукомплектованими більш ніж на половину.

¹³⁷ Дарманський М.М., Телячий Ю.В. Згад. праця. – С. 141.

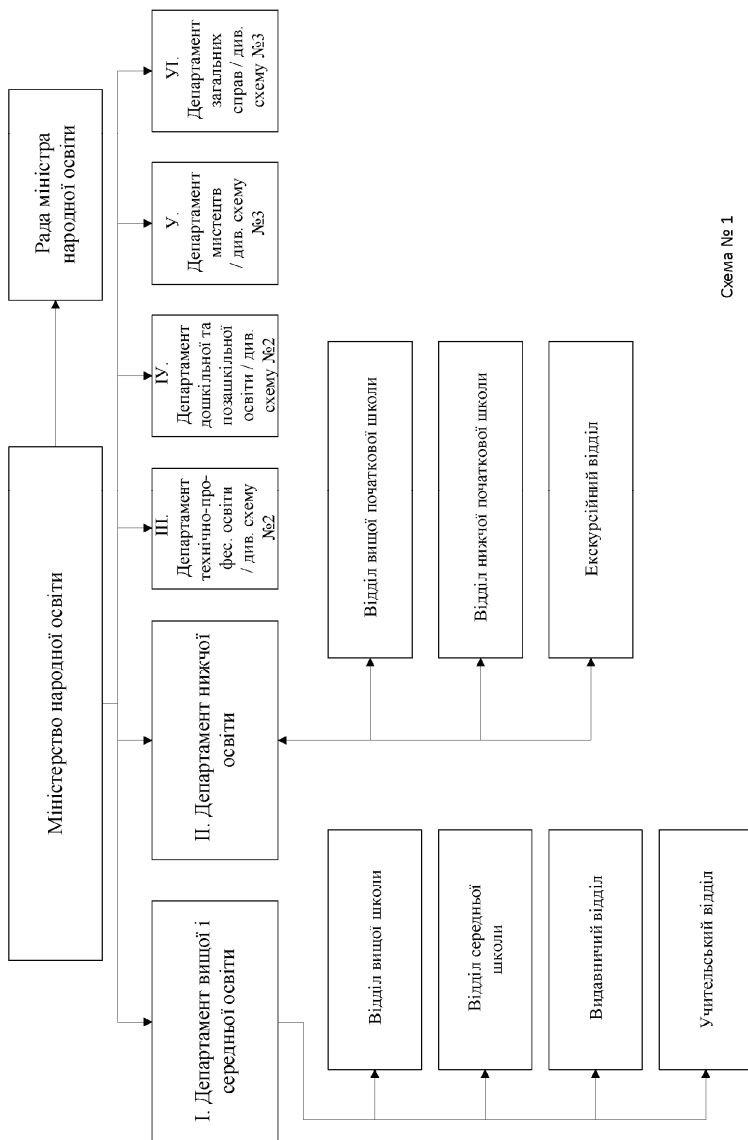

Схема № 1

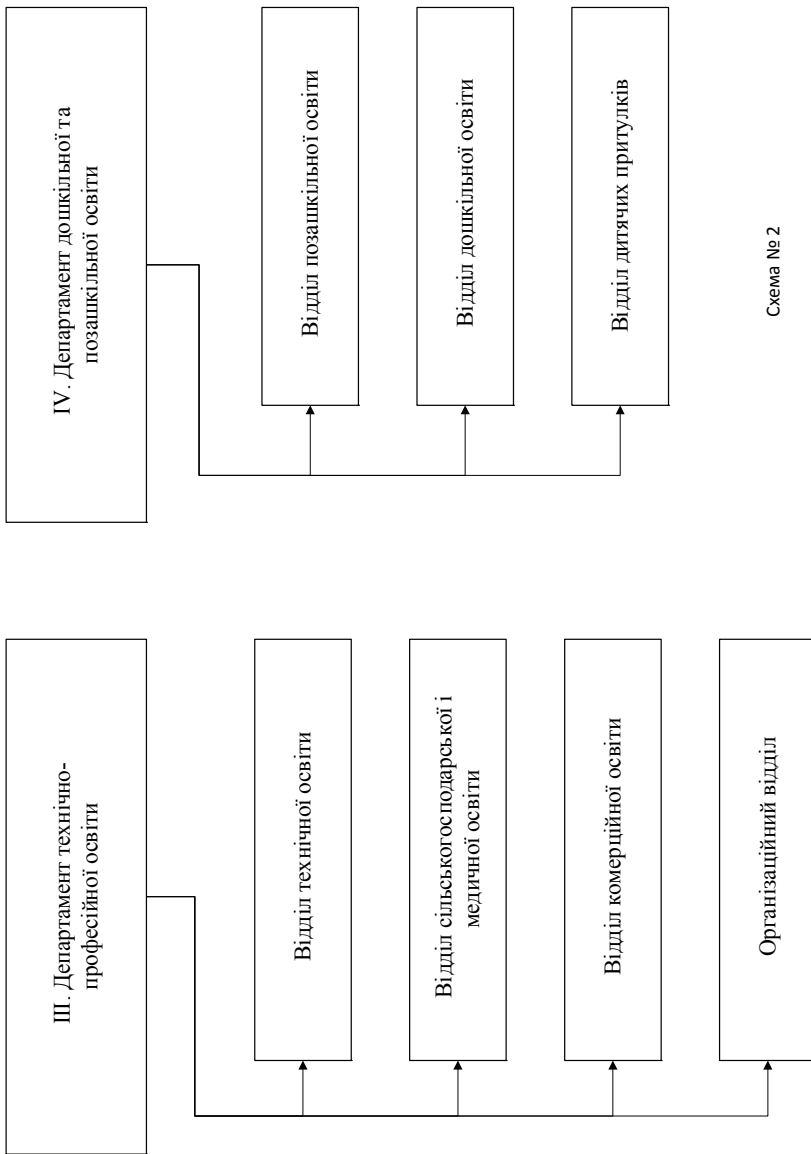

Схема № 2

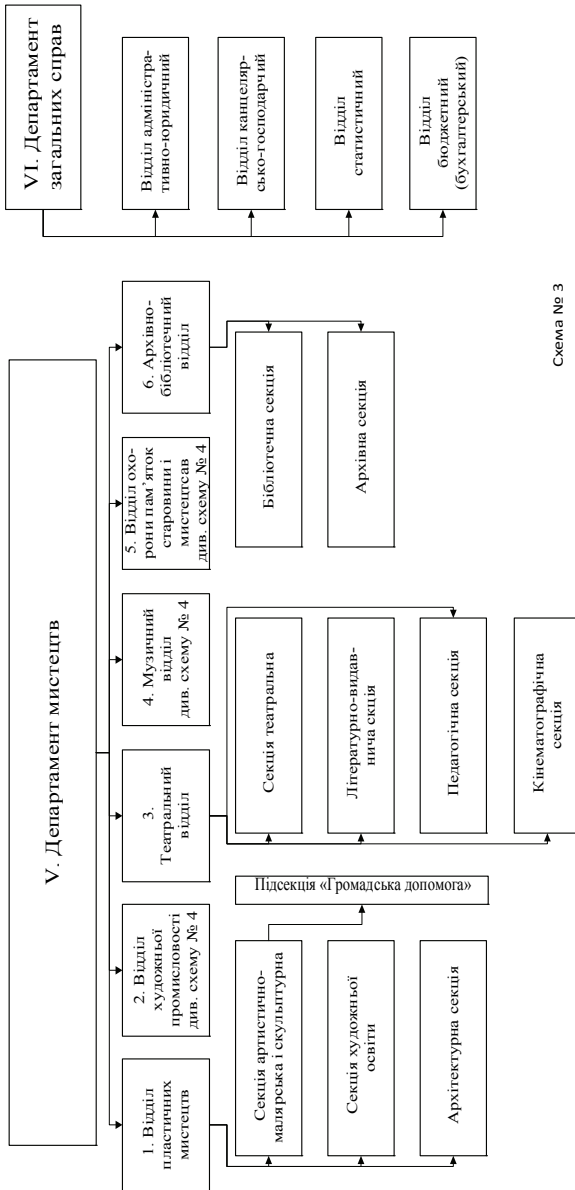

Схема № 3

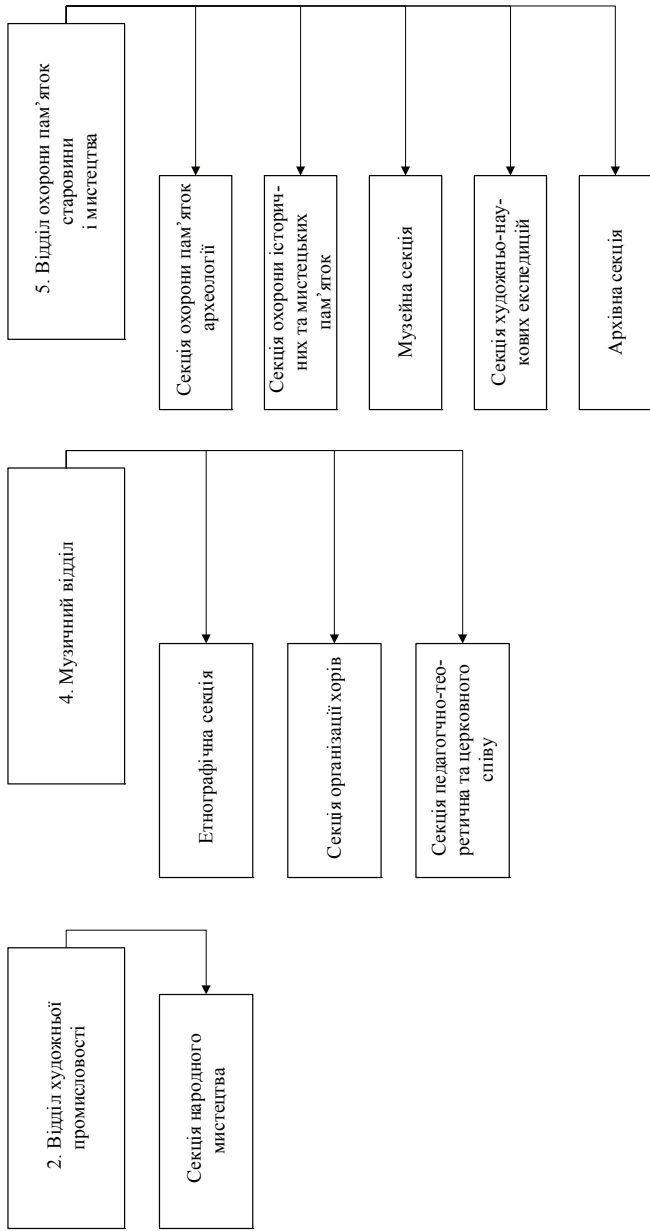

Схема № 4

1.2. Формування системи управління освітою в Україні

Виходячи з того, що завдання створення нової школи в Україні значною мірою залежало від узгодження позицій та роботи представників усіх груп та організацій, що опікувалися шкільною справою на місцях, та з метою реорганізації управління освітою, Генеральне секретарство освіти вдалося до скликання наради по організації народної освіти в Україні, що відбулася 15-20 грудня 1917 р. Народою був розглянутий проект управління, підготовлений спеціальною комісією Генеральної шкільної ради. З кількома правками цей проект був ухвалений. Документ відповідав трьом головним завданням: забезпечення для всіх народів України вільного розвитку національної школи; збереження єдності освітньої справи для боротьби з «темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування»; та впровадження якомога ширшої децентралізації освіти.

Нарада підтримала передачу загального керівництва освітою національних меншин до відповідних відділів національних секретарств з польських, єврейських і великоруських справ із зауваженням, що загальноосвітні норми, встановлені центральними органами, залишалися обов'язковими для усіх шкіл України. Головним органом по освіті в країні було визнано Генеральне секретарство освітніх справ, на місцях – губернські ради освіти¹³⁸.

Поступово рішення цієї наради впроваджувалися у життя. Законом Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. було скасовано шкільні округи, як «органи зайвої централізації» та бюрократичні посередники між секретарством освіти й місцевим самоуправлінням¹³⁹. Замість них впроваджувався інститут комісарів шкільної освіти, що частково почав діяв

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 48а-48а зв., 48б.

¹³⁹ *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні... – С. 83.

восени 1917 р. Всі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств та органів місцевого самоврядування. Трохи раніше комісаром Київської шкільної округи був призначений А. Лещенко. Для реорганізації Харківської і Одеської шкільних округ були відряджені П. Зайцев та Л. Білецький. Губернськими комісарами з народної освіти стали: Одеської – В. Чеховський, Катеринославської – Іван Труба, Харківської – Олекса Синявський, Херсонської – Антон Роццахівський¹⁴⁰.

Навесні 1918 р. робота над планом управління народною освітою в Україні продовжувалася. В пояснюючій записці до відповідного проекту вказувалося, що міністерство ставить перед собою завдання, що співпадали з ухвалами наради 15-20 грудня, – забезпечення всім народам України вільного розвитку школи і освіти, об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи та широка децентралізація управління освітою. У документі поєднувалися принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положення III Універсалу УЦР, що визнавав національно-персональну автономію великоросів, євреїв та поляків, загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділам народної освіти при «національних» міністерствах. У свою чергу, під керівництвом останніх, мали засновуватися національні ради освіти – обласні, губернські, повітові і т. д. із дорадчими функціями. До компетенції цих національних органів входили освітні питання вказаних національностей, за винятком загальнодержавних норм, встановлених Міністерством народної освіти. Останнє було також вищим об'єднуючим та контролюючим

¹⁴⁰ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р... – С. 102-103.

органом всіх національних культурно-просвітніх інституцій України¹⁴¹.

Згідно цього плану управління народною освітою міністерство складалося з:

*Міністра та товариша міністра,
Головної Ради загальної освіти,
Головної Ради мистецтва та
Головної Ради професійної освіти.*

Основною функцією *Міністерства* було об'єднання роботи всіх просвітніх інституцій Української Народної Республіки, для чого воно встановлювало мінімальні освітні норми, розробляло бюджети, регулювало взаємини окремих установ, керувало розробкою загально-освітньої статистики.

Головна Рада загальної освіти виконувала при міністерстві «законо-дорадчі» функції і складалася з представників національних рад освіти при відповідних міністерствах – по 1 від національних меншостей і 4 від українців; а також представників міністерства освіти, учительських організацій, спілки міст та земств. Очолював Раду міністр народної освіти¹⁴².

Далі структура управління освітніми установами виглядала наступним чином. В губерніях при земствах утворювалися губернські ради освіти з метою об'єднання діяльності культурно-просвітніх організацій всіх національностей та нагляду за додержанням мінімальних вимог міністерства. Останні, у свою чергу, утворювали зі свого складу виконавчий орган – управу.

Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губернські, повітові, міські і сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губернські ради освіти, до функцій яких входив розподіл коштів, завідування школами, призначення допомоги учителям, збір

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 63-64.

¹⁴² Там само, арк. 65.

статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, розгляд скарг, прохань і т. ін. Склад рад обирався раз на три роки. Для порядкування справами українські губернські ради освіти раз на рік мали скликати з'їзди.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з функціями подібними до губернських рад у межах відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу, організація учительських курсів, бібліотек і т. ін. Наприкінці навчального року ради складали звіти про стан народної освіти, які передавалися до губернських рад освіти. Персональний склад рад обирався раз на три роки. Їх виконавчими органами ставали управи.

В містах, які за адміністративним поділом були виокремлені у самостійну одиницю, при міському самоврядуванні створювалися міські українські ради освіти за аналогією з повітовими радами. За їх ініціативою могли також утворюватися національні міські ради освіти за умови згоди міських дум.

У селах закладалися українські сільські ради освіти шляхом обрання раз на три роки для опікування матеріальним станом сільських шкіл, допомоги учителям і учням у виконанні розпоряджень повітових рад освіти¹⁴³.

Головна рада мистецтва при міністерстві освітніх справ виконувала «законо-дорадчі» функції з питань мистецтва і створювалася для об'єднання діяльності усіх мистецьких інституцій в Україні. Через Раду мали проходити законопроекти, що торкалися мистецької галузі. Рада порядкувала і контролювала роботу мистецько-просвітніх організацій і інституцій, розробляла загальний бюджет, регулювала взаємини між різними мистецькими установами та збирала відповідні статистичні дані. До Ради входили міністр освіти (голова), його заступники, представники від національних

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 66-71.

рад мистецтва, міністерства освіти, Всеукраїнської спілки міст і Спілки земств.

За зразком національних рад освіти при національних міністерствах організовувалися національні ради мистецтва. Документом обумовлювався склад та функції цих рад.

Передбачалася також розгалужена система органів порядкування мистецькими справами на місцях: при губернських земствах – губернські ради мистецтва та в разі потреби – національні ради мистецтва¹⁴⁴.

Для координації діяльності закладів професійної освіти при міністерстві закладалася *Головна рада професійної освіти*. Через неї мали проходити законопроекти, що торкалися професійної освіти. Створювалася відповідна мережа губернських рад. У разі потреби могли організуватися й повітові, місцеві та ін. ради. До Головної ради професійної освіти входили представники уряду, по одному від відповідних департаментів та відділів національних міністерств (єврейських, польських, великоруських справ), центральних наукових інституцій, всеукраїнських професійних організацій¹⁴⁵.

До цього треба додати, що Генеральна шкільна рада, утворена Товариством шкільної освіти при секретарстві освіти, набувала законо-дорадчих функцій. Її повноваження були закріплені рішеннями з'їзду представників міст, земств і учительських організацій. Як вказує Т. Осташко, співпраця громадських установ та апарату виконавчого органу влади створювало «більш сталі умови для реформування системи освіти», поєднувало сили фахівців¹⁴⁶.

19 квітня 1918 р. цей проект управління народною освітою став предметом обговорення на нараді під головуванням П. Холодного за участю представників національних

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 71-72.

¹⁴⁵ Там само, арк. 74.

¹⁴⁶ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р... – С. 103.

міністерств. Але не всі учасники зібрання погодилися із його основними положеннями. Речники національних меншин Ісаія Хургін та В. Рудницький запропонували свій варіант законопроекту, що значним чином порушував повноваження освітнього міністерства, та викликав суттєві зауваження П. Холодного¹⁴⁷. Відтак, за часів Центральної Ради він так і не був ухвалений.

Таким чином, результатом проведення наради з питання організації управління національною освітою у грудні 1917 р., яка керувалася в тому числі й рішеннями всеукраїнських учительських з'їздів, та праці співробітників міністерства був розроблений проект закону, який передбачав передачу низки повноважень та функцій керування освітньою справою на місця. За задумом розробників, він мав сприяти розвитку ініціативи в освітніх питаннях місцевих органів влади, самостійному вирішенню питань та проблем з урахуванням особливостей та потреб місцевої людності; забезпечувати захист прав національних меншин на власну мову і культуру; а також об'єднати зусилля просвітніх, культурних організацій й товариств України у поширенні знань та підвищенні загального культурного рівня населення. Проте слід зауважити, що цим проектом не було вирішено важливу проблему оплати за навчання у школах різних типів.

¹⁴⁷ Дарманський М.М., Телячий Ю.В. Згад. праця. – С. 141.

2. Діяльність структурних підрозділів міністерства у галузі освіти

Департаменти, відділи та секції Міністерства народної освіти, як було вказано вище, склалися поступово. Частина з них розпочала роботу влітку–восени 1917 р., частина – взимку 1917–1918 рр. Їх внутрішня структура з часом ускладнювалася, а межі компетенції розширювалися. Співробітники міністерства працювали як над загальними планами роботи підрозділів, так і вирішувалися поточні питання, що виникали в процесі роботи, відповідали на запити з місць, та намагалися корегувати свою діяльність у відповідності до вимог часу. Отже організація внутрішньої роботи Міністерства освіти та розподіл обов'язків між його підрозділами виглядали наступним чином.

2.1. Департамент вищої і середньої школи

До функцій департаменту вищої і середньої школи належало управління школами і науковими установами України.

Головним напрямком діяльності *відділу вищої школи* було заснування нових закладів та українізація існуючих вишів. Треба зауважити, що на 1917 р. в Україні, за даними С. Майбороди, діяв 31 вищий навчальний заклад (з урахуванням Західної України) – університети, вищі технічні, ветеринарні, сільськогосподарські, комерційні, медичні, педагогічні, учительські інститути, консерваторії, вищі жіночі курси¹⁴⁸. Вони були як державними, так і приватними.

В останні тижні вересня 1917 р. відділ займався організацією Народного українського університету. Була скла-

¹⁴⁸ *Майборода С.В.* Державне управління вищою освітою в Україні... – С. 66.

дена адміністрація закладу. Обрано ректора – професора Київського політехнічного інституту І. Ганицького, секретаря – приват-доцента університету св. Володимира Ф. Сушицького; декана історико-філологічного факультету – професора Г. Павлуцького та секретаря факультету приват-доцента І. Огієнка; фізико-математичного – приват-доцента О. Швеця та секретаря факультету – приват-доцента М. Кравчука. Деканом правничого факультету передбачалося призначити Михайла Туган-Барановського, секретарем факультету тимчасово став Юрій Гаєвський¹⁴⁹.

5 жовтня Народний український університет було урочисто відкрито. Для початку його роботи в університеті св. Володимира було орендовано шість великих аудиторій і наступного дня, 6 жовтня, заняття почалися на всіх трьох факультетах та підготовчих курсах¹⁵⁰.

Для викладання у Народному університеті разом із К. Широцьким було розроблено програму курсу історії українського мистецтва. Підготовлено відкриття університетської бібліотеки, для якої останньому було доручено купити у Петрограді книжки на суму 1,5 тис. крб.

Треба зауважити, що комунікація освітнього відомства з вже діючими в Україні університетами була досить складною. Зважаючи на той факт, що 1 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон про автономію університетів, і, як вказувалося в одному зі звітів відділу, при їх «недоторканій автономії і ворожості» до українського руху, до кінця жовтня зносини з їх керівництвом відбувалися через Петроград. Після низки звернень відділу вищої освіти 8 серпня 1917 р. Тимчасовим урядом було ухвалено законопроект «Про задоволення культурних потреб України», за яким мали відкритися дві державні українські гімназії, а у Київському університеті відкритися кафедри української мови, літератури,

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 10-10 зв.

¹⁵⁰ Там само, арк. 15-15 зв.

історії та права¹⁵¹. 18 листопада був оголошений конкурс на заміщення посад деканів. Але не всі кафедри отримали керівників.

У Новоросійському та Харківському університетах курси з українознавства в 1917–1918 академічному році тимчасово читалися російською мовою через брак українських лекторів. У грудні 1917 р. тільки розпочалася справа із заведенням відповідних кафедр у Київській духовній академії¹⁵².

Незважаючи на складні взаємини з керівництвом низки «старих» вищих шкіл, освітнє відомство позитивно реагувало на звернення про матеріальну допомогу. Так, наприкінці листопада у відповідь на лист ректорату Київського політехнічного інституту, секретарство виділило більше 17,5 тис. карб. для підтримки роботи механічних майстерень інституту¹⁵³.

Протягом грудня співробітниками відділу було підготовлено законопроекти про заснування кафедр українознавства та читання лекцій українською мовою у всіх вищих школах України. Проводилася праця по розробці статуту державних українських університетів; розпочалося реформування Ніжинського історико-філологічного інституту та українізація Київської духовної академії¹⁵⁴. Паралельно керівництвом шкільних округ було розіслано циркуляр із розпорядженням зібрати відомості про випускників шкіл 1918 р., які бажали б слухати лекції у вишах українською мовою¹⁵⁵.

У 1918 р. відділ продовжив працю над збільшенням кількості українських кафедр – з етнографії, мистецтва та

¹⁵¹ *Осташико Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р... – С. 98.

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 73.

¹⁵³ Там само, ф. 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 196-196 зв.

¹⁵⁴ Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 54-54 зв.

¹⁵⁵ *Завальнюк О.М.* Генеральний секретар освіти І. Стешенко... – С. 14.

географії України. Розробляв проект поступової українізації усієї вищої школи. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр. було відкрито Народний політехнікум, Польський і Єврейський університети у Києві, а також народні університети у Катеринославі, Чернігові, Сумах, Полтаві, Умані. Засновано ряд інститутів та вищих курсів за вузівськими програмами. Усі ці навчальні заклади створювалися на приватні і громадські кошти¹⁵⁶.

У березні 1918 р. при департаменті вищої і середньої школи працювала комісія з вироблення нових умов вступу до Київського університету, у складі якої працювали співробітники освітнього відомства П. Холодний, Ф. Сушицький, М. Сімашкевич, О. Вілінський, О. Дорошкевич. Вона переглядала правила вступу, а її робота продовжилася за доби Гетьманату Павла Скоропадського¹⁵⁷.

Займався відділ й підготовкою українських учених шляхом заснування стипендій при університетах та інститутах; наданням спеціальних стипендій для отримання освіти за кордоном¹⁵⁸. Проводилася підготовча робота із заснування спеціально-професійної військової школи у Києві, «популярно-народного» університету у Києві, класичного університету у Кам'янці-Подільському та низки «популярно-наукових» – у губернських центрах, перш за все, в Одесі та Харкові. Планувалося скликання у вересні 1918 р. з'їзду українських учених та викладачів вищих шкіл¹⁵⁹.

3 квітня до РНМ було подано пропозицію щодо фінансування та реорганізації Наукового товариства ім. Т. Шев-

¹⁵⁶ *Осташко Т.С.* Український національно-освітній рух у 1917 р... – С. 105.

¹⁵⁷ *Сорочан Н.* Формування структурних підрозділів та кадрового складу... – С. 80.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 73-73 зв.

чення з метою створення Української академії наук¹⁶⁰. Цей задум також був реалізований за часів Гетьманату П. Скоропадського.

Отже, зважаючи на той факт, що середовище вищої школи в Україні було налаштоване протиукраїнські й активно, а після падіння Тимчасового уряду пасивно, протидіяло політиці українізації вишів, освітнє секретарство, згодом міністерство, обрало тактику поступового впровадження у провідних вищих навчальних закладах країни українознавчих кафедр із паралельним відкриттям нових українських університетів, інститутів, академій. За визначенням Д. Підлісного, українізація вищої школи знайшла підтримку лише серед професорсько-викладацького складу, який був прибічником національного руху та входив до складу Українського наукового товариства. На думку дослідника, громадськість вишів відлякували не реально впроваджені досить обмежені заходи, а «гучні заяви» щодо суцільної українізації системи освіти¹⁶¹. Отже, цей процес за часів діяльності УЦР завершений не був.

У березні 1918 р. Рада міністра народної освіти ухвалила черговий план діяльності у галузі вищої школи. Він складався з кількох пунктів: впровадження обов'язкової для студентів «лектури української мови у всіх вищих навчальних закладах..., як одну з необхідних умов отримання дипломів» про вищу освіту; поширення українознавчих кафедр; вироблення української термінології та українізація усіх вишів України;

¹⁶⁰ Коновець О.Ф. Національна наука доби УНР / О.Ф. Коновець // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К., 1995. – Вип. 5. – С. 188.

¹⁶¹ Подлесный Д.В. Политика Центральной Рады и Гетьманата в сфере высшего образования: сравнительная характеристика / Д.В. Подлесный // Вчені записки Харк. гуманітарного ун-ту «Народна українська академія». – Х.: Вид-во НУА, 2012. – Т. XVIII. – Кн. 1: Освіта: традиції та інновації в умовах соціальних змін. – С. 332.

підготовка національних кадрів науковців; затвердження мережи нових вишів України; запрошення на викладацьку роботу українських учених, які працювали за кордоном¹⁶².

У квітні розпочала роботу погоджувальна комісія під головуванням П. Холодного у складі представників освітнього міністерства та Київського університету для проведення підготовки до об'єднання Київського університету св. Володимира з Українським народним університетом, що, за висловом О. Завальнюка, де-факто мало вирішити «долю найбільш опозиційного українській владі російського університету в столиці УНР»¹⁶³. Комісія збиралася у квітні кілька разів. Протоколи її засідань не збереглися. Але, зазначає О. Завальнюк, враховуючи рішення з'їзду представників вищих навчальних закладів України, що проходив у Києві 14-17 квітня 1918 р., що висловився як проти об'єднання університетів, так і проти українізації вищої школи в цілому, позиції сторін були цілком визначені і ясні. Отже, домовитися з цього питання весною 1918 р. не вдалося¹⁶⁴.

Восени 1917 р. розгорталася робота й *відділу середньої школи*. Його співробітники працювали над проектом визначення компетенції секретарства освіти, який був ухвалений Шкільною радою 24 вересня. У жовтні – проектом реформи діючої мережі середніх шкіл та організацією нових. Відділ опікувався професійно-технічною освітою та прогімназіями¹⁶⁵. Крім того, видав справами Педагогічної академії. Був складений проект, підготовлено тимчасову програму педаго-

¹⁶² Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів... – С. 117-188.

¹⁶³ Там само. – С. 118.

¹⁶⁴ Там само. – С. 119-120.

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 16-16 зв.

гічних курсів при Академії, намічено склад лекторів. Вона була відкрита 7 листопада 1917 р.¹⁶⁶

5 грудня 1917 р. Мала Рада розглянула та ухвалила закон про тимчасове шкільне управління. Цим документом усі школи та просвітні установи на території УНР передавалися під юрисдикцію освітнього секретарства та загальний догляд Шкільної ради, що складалася з представників від українства й усіх національних меншин, що проживали в Україні. До впровадження загальної шкільної реформи учбові заклади різних відомств, духовного, військового, земельного, медичного, правничого, підлягали нагляду секретарства шляхом затвердження програм навчання та учбових планів¹⁶⁷. 8 січня 1918 р. Генеральний Секретаріат ухвалив проект закону про встановлення окремої посади учителя української мови і літератури у середніх і вищих початкових школах усіх відомств, учительських і духовних семінаріях, а також інститутах¹⁶⁸.

На виконання цього закону відділ середньої освіти розіслав до Маріїнських й військових гімназій, духовних шкіл циркуляр про впровадження предметів українознавства. Для успішного проведення цієї справи співробітниками Київського шкільного округу були розроблені програми викладання цих дисциплін. Одночасно було підготовлено проект про включення до штатів середніх шкіл посад учителя української мови та літератури із відповідним державним фінансовим забезпеченням. Право займати ці посади отримували викладачі після складання іспитів¹⁶⁹.

Відгуком на політику освітнього секретарства, у тому числі, й щодо українізації стали листи від місцевих органів

¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 61, арк. 14-14 зв.

¹⁶⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 515.

¹⁶⁸ Там само. – С. 97.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 104, арк. 5.

самоврядування та навчальних закладів, що надходили до відомства восени–взимку 1917 р. Так, директор Гадяцької чоловічої гімназії повідомив, що педагогічна рада навчального закладу на своєму засіданні 23 жовтня погодила українізацію першого класу у поточному навчальному році та впровадження у старших класах викладання історії та географії України, української мови та літератури. Для цього було необхідно знайти відповідних учителів, тому в листі містилося прохання, по можливості, надіслати фахівців. Від Київської учбової округи очікували, що будуть як найшвидше надіслані відповідні програми¹⁷⁰. 14 грудня директор надіслав розклад занять з урахуванням уроків української мови та проханням про його затвердження, а також виділення додаткових коштів. Він також зазначив, що знайти викладача української літератури йому не вдалося¹⁷¹.

Очільник 1-го Риковського реального училища Харківської учбової округи доводив до відома про засідання педагогічної ради училища від 27 листопада, на якому було зазначено, що вказані дисципліни не входять як окремі предмети до учбової програми, тому їх можна ввести лише за рахунок інших, або шляхом впровадження паралельного викладання, що потребувало додаткового фінансування. З цих причин педагогічна рада, з'ясувавши, що 40 з 609 учнів училища висловили своє бажання вчити українську мову і літературу, дозволила їм вивчати ці предмети у позанавчальний час одну годину на тиждень, запросивши викладати ці дисципліни позаштатних учителів¹⁷².

Відповідно до листа директора Козелецької чоловічої гімназії від 21 грудня можливість впровадження предметів з українознавства у закладі з'явилася лише з другого півріччя 1917-1918 навчального року, коли свої послуги викладача

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 90, арк. 87-87 зв.

¹⁷¹ Там само, спр. 90, арк. 86-86 зв.

¹⁷² Там само, арк. 60-61 зв.

запропонував професорський стипендіат, випускник Петроградського університету Всеволод Ганцов. Із педрадою гімназії було погоджено розпочати викладання української мови з 3-го та 7-го класів (по дві години на тиждень), української літератури – з 5-го класу, а у 6-х та 7-х – влаштувати вільні уроки з української мови та літератури. У 2-му класі планувалося ввести один чи два уроки з читання кращих творів українських письменників. Панові В. Ганцову було доручено до початку січня 1918 р. скласти відповідні програми¹⁷³.

У Полтавській 1-ій гімназії педрада постановила у перших чотирьох класах впровадити по два уроки української мови на тиждень факультативно. Учні, починаючи з 5-го класу, мали вивчати цей предмет в окремих групах¹⁷⁴. Миргородська земська управа 29 листопада повідомляла Генеральне секретарство освіти, що початкова школа перейшла на українську мову викладання, а у всіх інших класах читалася українська мова та історія. У листі зазначалося, що «населення дуже охоче йде на зустріч рідній мові»¹⁷⁵.

Сумська міська управа доповідала 14 грудня, що викладання у школах проводилося російською мовою. Але серед батьків учнів повітовою учительською комісією розповсюджена анкета для з'ясування потреби у викладанні українською мовою. Тому питання українізації земством буде вирішуватися за результатами анкетування¹⁷⁶. Інспектор Остерського вищого початкового училища, вказуючи на наявність викладачів, які б могли читати предмети з українознавства, просив секретарство надіслати відповідні учбові програми¹⁷⁷.

¹⁷³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 90, арк. 103-103 зв.

¹⁷⁴ Там само, арк. 15.

¹⁷⁵ Там само, спр. 51, арк. 23.

¹⁷⁶ Там само, спр. 56, арк. 72.

¹⁷⁷ Там само, арк. 18-18 зв.

Педагогічна рада Ніжинського Олександрівського вищого початкового училища 30 листопада ухвалила рішення про негайне включення до розкладу занять предметів з української мови та літератури, історії та географії України. Одразу було намічено кандидатури на посади викладачів та складено список рекомендованих підручників¹⁷⁸. 30 листопада вирішила перевести викладання на курсах українською й педрада дворічних педагогічних курсів при Володимир-Волинському вищому початковому училищі¹⁷⁹.

Проте не всі місцеві органи влади та навчальні заклади мали можливість одразу впроваджувати заходи по українізації. Так, Овруцька міська управа вказувала на брак учителів і підручників¹⁸⁰. Прохала докладних роз'яснень до циркуляру й педагогічна рада Варшавської 5-ої чоловічої гімназії (4 грудня 1917 р.). Складність полягала, передовсім, у тому, що в програмі закладу вже було 19 додаткових уроків польської мови¹⁸¹.

Низка навчальних закладів, як наприклад, Чернігівське реальне училище, зверталися до секретарства за додатковими коштами для проведення українізації¹⁸². 10 листопада прохав фінансування директор Житомирського землемірного училища, вказуючи, що воно не мало власних коштів, «а було б прикро відмовити дітям в їх справедливому бажанні вивчати рідну мову»¹⁸³. Цікаво, що педрада цього училища 9 листопада вирішила не шукати педагогів з предметів українознавства, а просити учителів російської мови, літератури та історії на своїх уроках вводити фрагменти з української мови,

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 90, арк. 43-44.

¹⁷⁹ Там само, арк. 74.

¹⁸⁰ Там само, арк. 23.

¹⁸¹ Там само, спр. 70, арк. 124-125.

¹⁸² Там само, арк. 32.

¹⁸³ Там само, арк. 103-103 зв.

літератури й історії. Українську мову також передбачалося викладати факультативно¹⁸⁴.

Отримувало секретарство освіти й звітлення про неможливість проведення українізації. Для прикладу, начальник Білоцерківської жіночої гімназії докладав, що педагогічна рада вирішила розпочати українізацію закладу лише після розробки Київською шкільною округою відповідних програм, зміни розкладу занять та їх затвердження Генеральним Секретаріатом¹⁸⁵. Директор Білопольської гімназії Харківської учбової округи відписався коротеньким листом, в якому констатував, що впровадження предметів українознавства неможливе через брак учителів та учбових годин¹⁸⁶.

8 листопада в газеті «Громадська думка» була вміщена стаття Тимофія Лубенця «Справа шкільництва на Україні». Автор зазначав, що українізація найлегше проходила у початковій школі. Непросто цей процес відбувався у середній школі, що пояснювалося складністю технічного боку справи – підготовка учителів та друк українських підручників вимагали часу¹⁸⁷. За висновками дослідника процесу українізації середньої школи А. Боровика, цей напрям політики освітнього відомства за часів Центральної Ради не був здійснений повністю. На заваді стала відсутність чітких програм викладання нових предметів, підручників та методичної літератури, а також відповідної роз'яснювальної роботи з боку національних керівних органів. Вакантними залишалися більшість посад повітових комісарів освіти, які мали опікуватися

¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 70, арк. 105.

¹⁸⁵ Там само, спр. 90, арк. 127.

¹⁸⁶ Там само, арк. 44.

¹⁸⁷ Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 років): у 2 т. / [Вступ. Слово В.М. Литвина; упорядники: О.С. Онищенко, О.Л. Копиленко, Є.Р. Бершеда та ін.]. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – Т. 1. – С. 112.

проведенням українізації на місцях. Відтак, автор називає політику освітнього секретарства з українізації непродуманою та непідготовленою¹⁸⁸.

Проте треба наголосити на тому факті, що влітку–восени 1917 р. секретарство діяло паралельно з освітніми органами Тимчасового уряду, з якими не завжди складалися ділові відносини, що могли б сприяти плідній співпраці. У цей час головні цілі та завдання українського освітнього органу визначалися рішеннями педагогічних з'їздів та всеукраїнськими організаціями, апарат секретарства знаходився на стадії складання. Останній намагався проводити свою роботу за демократичними принципами, розраховуючи на ініціативу місцевих громад. Відтак, його методи роботи лише відпрацьовувалися.

Як вказував у своєму звіті від 30 листопада 1917 р. Подільський губернський комісар народної освіти, видання циркуляру про українізацію було вчасним, оскільки шкільні адміністрації звикли працювати за вказівками зверху, тому прямі розпорядження центральних органів влади могли суттєво вплинути на їх діяльність¹⁸⁹.

У свою чергу Бердичівський повітовий комісар у справах народної освіти Л. Гінковський 20 грудня докладав про відкриття у Бердичіві польської гімназії, учительської семінарії ім. Б. Грінченка та проведення 1-го повітового Просвітницького з'їзду. Проте комісар відзначав, що стан справ з українізацією у повіті був далеким від нормального. Це було пов'язано, перш за все, із відсутністю досвідчених інтелігентних учителів, браком підручників та українських книжок взагалі, хоча частково вони були придбані повітовою народною управою¹⁹⁰.

¹⁸⁸ *Боровик А.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності... – С. 48.

¹⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 53, арк. 54.

¹⁹⁰ Там само, арк. 99-100.

В цілому, як зазначає у своїй роботі М. Марчук, справа українізації у середній школі спровокувала наростання «протистояння між національно орієнтованим і проросійськи налаштованим учительством». На боці останніх виступали батьківські комітети. Тому питання українізації просувалося досить складно. А отже, за висновком дослідника, освітнє міністерство обрало цілком правильну тактику впровадження українських предметів та української мови навчання поступово, паралельно створюючи національні середні школи¹⁹¹.

Тимчасові штати середніх шкіл були затверджені урядом 24 квітня 1918 р. Тоді ж ще одним законопроектом були змінені штати вищих початкових шкіл¹⁹². Зазначимо також, що влітку 1918 р. мали бути влаштовані курси по підготовці учителів середніх шкіл за мандатами педрад. Був підготовлений перелік рекомендованих підручників та книг з української мови та літератури¹⁹³.

Розроблявся також проект тимчасового закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України. Згідно документу середні школи мали управлятися виборчими педрадами. Господарськими справами закладів відали відповідні комісії, обрані першими, до складу яких входили учителі та шкільний лікар, а також представники батьківських комітетів. Педради обиралися на три роки за прописаною у законопроекті процедурою¹⁹⁴.

Співробітниками відділу середньої школи була вироблена широка програма національного виховання учнів середніх навчальних закладів та видано невеличку книжку з практичними порадами для учителів «Поміч учителю в справі національного виховання учнів». Розроблено зразковий

¹⁹¹ *Марчук М.* Згад. праця. – С. 8.

¹⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 304-305.

¹⁹³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 104, арк. 5.

¹⁹⁴ Там само, ф. 2209, оп. 1, спр. 4, арк. 122-123 зв.

статут «юнацької спілки» – національної організації шкільної молоді. Планувалося розпочати процес заміни протиукраїнські налаштованих шкільних адміністрацій шляхом проведення виборів. Значну увагу відділ приділяв й матеріальному становищу учительства¹⁹⁵.

Проводилася праця по відкриттю нових середніх шкіл. Як свідчать звіти освітнього відомства, серед українських шкільних закладів, що розпочали роботу до кінця 1917 р., відкрилися 33 мішані гімназії, 2 реальні школи, 5 учительських семінарій¹⁹⁶. Ці дані, вірогідно є неповними, але дають певну картину результатів роботи відділу. Треба ще раз наголосити, що у сучасній українській історіографії існують суттєві розбіжності стосовно кількості нових середніх освітніх закладів, відкритих в Україні до кінця 1917 р. Так, наприклад, М. Марчук вказує, що у цей період з'явилося понад 100 українських гімназій на Київщині, Полтавщині, Поділлі, Чернігівщині та Харківщині¹⁹⁷. Дані про 40 нових українських гімназій подаються Т. Лубенцем у його статті, вміщеній в газеті «Громадська думка» за 8 листопада 1917 р. Автор уточнює, що ця цифра відповідає кількості звернень та прохань про дозвіл на відкриття навчальних закладів такого типу з місць, й ставить під сумнів факт їх фактичного відкриття і початок роботи восени цього року¹⁹⁸. Тому дані про існування у цей період 40 українських гімназій, що «кочують» у сучасній історіографії з публікації до публікації, не є незаперечними і потребують додаткового пошуку статистичних даних та подальшого дослідження.

Весною 1918 р. ситуація змінилася. Згідно постанови загальних зборів Українського учительського товариства, яке відбулося 3 квітня 1918 р., національними освітніми колами

¹⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 52-52 зв.

¹⁹⁶ Там само, спр. 28, арк. 51 зв.

¹⁹⁷ *Марчук М.* Згад. праця. – С. 8.

¹⁹⁸ *Революція в культурі...* – С. 112.

було констатовано, що у складних економічних умовах нема можливості розширяти мережу середніх шкіл, у яких навчалося 60% дітей. Пропонувалося обмежитися вже існуючою кількістю, поділивши їх таким чином, щоб забезпечити освітніми закладами національні групи населення за пропорційним принципом. Як приклад наводилася Катеринославська губернія, де українські школи мали складати 70%. Передбачалося передати середні школи з відання міських управ до спеціальних комісій з відповідним національним представництвом. Українськими представниками у них мали стати комісари по народній освіті на місцях. Для проведення цієї реформи планувалося скласти апарат Вищої шкільної ради. Через брак національних учительських кадрів пропонувалося брати на роботу у середні школи людей не тільки з вищою, а й з середньою освітою. Мала бути підготовлена правова база цих перетворень¹⁹⁹.

На початку 1918 р. усі видавництва просвітницьких установ України передавалися до юрисдикції новоствореного *видавничого відділу*. Його головним завданням стало видання шкільних підручників та іншої друкованої продукції – карт, картин і т. п. Для цього планувалося звертатися до знаних авторів, замовляти написання нових підручників та переклади найбільш вдалих іноземних видань. Відділ мав також координувати роботу видавництв та підтримувати їх матеріально²⁰⁰. Для роботи по складанню шкільних підручників з різних галузей знань створювалися спеціальні комісії. Про їх діяльність автором буде докладніше вказано нижче.

У документах за квітень 1918 р. містяться свідчення про існування у складі департаменту вищої і середньої школи *учительського відділу*. Проте, автору не вдалося винайти

¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 70, арк. 137-139.

²⁰⁰ *Боровик А.* Створення українських підручників за часів Центральної Ради... – С. 6-7.

відомості про плани його роботи та діяльність за часів УЦР. Тож можна зробити припущення, що його праця до кінця цього місяця не розпочалася.

Таким чином, у департаменті діючими були три відділи. Відділ вищої школи працював у двох головних напрямках – українізація «старих» університетів та інститутів та створення нових національних вишів. Розроблялася законодавча база по заснуванню кафедр з українознавства й реформування інститутів. Склалися плани підготовки національних учених кадрів, а також відкриття вишів у містах України. Відділ середньої школи головну увагу зосередив на впровадженні політики українізації у гімназіях та інших середніх школах; опікувався відкриттям нових, займаючись розробкою штатів цих освітніх закладів, програмами виховання учнів. Підготовкою до видання українських підручників та навчальних посібників відав видавничий відділ.

2.2. Департамент нижчої освіти

Протягом 1917 р. робота департаменту визначалася завданнями організації внутрішнього життя нижчої школи та демократизації шкільної освіти. Для цього було підготовлено план шкільного управління та взаємодії школи з громадськими установами; складено проект переходу церковно-парафіяльних шкіл під юрисдикцію земств. Вироблено загальні учбові плани народних семирічних шкіл та проект українізації вищих початкових шкіл.

Дискусійним залишається питання кількості нижчих початкових шкіл у 1917–1918 рр. Так, за даними Е. Мельника, на осінь 1917 р. в Україні існувало 4,4 тис. початкових шкіл. Вищих шкіл було лише 356, протягом 1917 р. відкрилося ще 215²⁰¹. У свою чергу, Д. Розовик вказує на існування

²⁰¹ Мельник Е.М. Згад. праця. – С. 94, 96.

у 1917–1918 рр. 5,4 тис. початкових шкіл. Отже, питання залишається відкритим.

Влітку 1917 р. розпочалася робота по підготовці підручників для нижчої школи. До 1 вересня були надруковані видання, над якими працювало Товариство шкільної освіти, – «Граматична термінологія і правопис», «Географічна термінологія», «Термінологія та систематичний курс арифметики». У серпні Шкільна рада своїм рішенням передала друк читанки М. Лободовського та арифметичного задачника П. Басараба видавництву «Час». Тоді ж зусиллями співробітників видавництва «Українська школа» було видано «Арифметичний задачник» Я. Чепіги. У вересні вийшло кілька методичних заміток для учителів початкових шкіл. Видавництво «Вернигора» до початку навчального року розпочало друк короткої географії України²⁰². Вони стали першими навчальними посібниками, що використовувалися у школі восени 1917 р. Проте, повністю задовольнити потребу в українських виданнях не вдалося. Тому ця робота продовжувалася й у 1918 р. За даними В. Купрійчука, до весни 1918 р. для освітніх закладів України було надруковано 160 різних книжок, деякі з них великими накладками²⁰³.

Навесні 1918 р. при департаменті працювала спеціальна комісія по складанню підручників для нижчої початкової школи під головуванням А. Лещенка. До її роботи планувалося долучити членів Учительської спілки та Товариства шкільної освіти. Вона поділялася на дві секції: математичну і загальну (з інших дисциплін). Членами комісії готувалися рецензії на вже існуючі підручники. Намічені до видання ще раз передавалися на рецензування двом особам для оста-

²⁰² *Боровик А.* Створення українських підручників за часів Центральної Ради... – С. 5-6.

²⁰³ *Купрійчук В.* Національне книговидання як складова державної гуманітарної політики доби української національної революції... – С. 20.

точного вирішення чи рекомендувати їх до використання. Бралися до уваги й відгуки учителів, які працювали з розглядуваними виданнями²⁰⁴.

Що торкається українізації нижчої школи, то певну картину цього процесу відображають повідомлення та листи, що надходили на адресу секретарства освіти. Так, Костянтиноградська повітова земська управа, доповідала, що з початку академічного року початкові і двокласні школи перейшли на викладання українською. В інших класах, по можливості, також учбовий процес відбувався рідною мовою. У листі вказувалося, що влітку 1917 р. земство влаштувало учительські курси, що працювали з 4 по 30 липня, на яких загалом пройшли перепідготовку 400 учителів. На них читали лекції: Володимир Дурдуківський – з історії українського письменства та теорії української мови, Т. Лубенець – з методики викладання української мови, М. Доброволенко – методику викладання арифметики, Л. Дмитренко – історії, географії та етнографії України²⁰⁵.

Зверталися до освітнього секретарства і з проханнями допомоги в організації викладання предметів українознавства. Так, слухачі педагогічних курсів при 4-ій вищій початковій школі Києва 21 жовтня повідомляли, що до цього часу на курсах не читаються відповідні предмети і просили негайно впровадити заходи, аби українська мова, література, а також історія і географія України були включені до програми²⁰⁶.

В цілому, за даними В. Задорожної, найбільш вдало українізація початкової школи проходила на Поділлі, Київщині та Полтавщині, а також у сільській місцевості. Головними противниками українізації цих шкіл виступали керівники земств, від яких залежала закупка українських підручників та

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 154, арк. 2.

²⁰⁵ Там само, спр. 53, арк. 75-75 зв.

²⁰⁶ Там само, спр. 70, арк. 75.

організація учительських курсів. До кінця квітня 1918 р. переважна більшість перших класів початкових закладів у сільських повітах перейшла на українську мову викладання, що було, на думку дослідниці, особливо важливо, зважаючи на той факт, що саме нижчих початкових шкіл в Україні було найбільше. За її даними народних шкіл налічувалося 47208²⁰⁷. Інший дослідник Е. Мельник розділяє процес українізації у нижчих і вищих початкових школах, вказуючи, що у вищій початковій школі він проходив більш складно і не так успішно²⁰⁸. В цілому, за підрахунками А. Боровика, у 61 з 97 повітів українських губерній на осінь 1917 р. українізація розпочалася, а найбільш успішно вона проходила у сільській місцевості²⁰⁹.

Отримувало секретарство освіти також повідомлення з місць про рішення місцевих органів відкрити нові навчальні заклади. Такі рішення почали ухвалюватися ще влітку 1917 р. Так, 10 липня 1917 р. голова Чигиринської повітової народної управи В. Козидуб повідомляв УЦР, що 24 червня надзвичайне народне зібрання міста постановило відкрити у повіті з нового навчального року три вищих початкові школи, під які місцеві громади виділили помешкання. Він просив підтримати це рішення перед секретарством освіти, аби воно виділило відповідні кошти з тим, щоб школи могли відкритися з початку вересня²¹⁰.

Безпосередньо до секретарства освіти 23 серпня за підтримкою у справі затвердження Шкільною округою нової вищої початкової школи у Костянтинограді звернувся комісар в справах освіти на Полтавщині. Відповідне рішення було

²⁰⁷ *Задорожна В.В.* Згад. праця. – С. 61, 64.

²⁰⁸ *Мельник Е.М.* Становлення національної початкової і середньої школи в Україні... – С. 96.

²⁰⁹ *Боровик А.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності... – С. 53-54.

²¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 57, арк. 10.

ухвалено міською думою²¹¹. Наприкінці вересня 1917 р. Ямпільська повітова земська управа направила до секретарства лист з проханням дозволу на відкриття у Ямполі мішаної учительської семінарії, що мала утримуватися коштом земства та надати їй статус державної. Також земство планувало відкрити чотири мішані вищі початкові школи у різних містечках повіту. Пізніше місцева земська управа повідомила, що останні вона так само взялася фінансувати з власних джерел²¹².

12 жовтня на зібранні громадян с. Савинець Брацлавського повіту Подільської губернії було ухвалено відкрити у селі чотирикласну вищу початкову школу для дітей п'яти сіл волості. Було погоджено виділити під неї землю і будинок. Голова Савинецької волосної народної управи просив сприяння секретарства у справі її відкриття с 1 листопада 1917 р.²¹³ 3 листопада 1917 р. клопотав погодити відкриття вищого початкового училища у м. Печори Брацлавського повіту завідувач відділом народної освіти. Він повідомляв, що рішення про відкриття закладу було ухвалено зборами мешканців містечка та зібрано на цю справу 6 тис. крб.²¹⁴

У свою чергу, попечителі учбових округів давали дозвіл на відкриття різних закладів освіти на території України та повідомляли про це освітнє відомство. Так, 4 жовтня попечитель Київського учбового округу вказував на дозвіл відкрити у с. Веприк Гадяцького повіту Полтавської губернії мішаного вищого початкового училища; 9 жовтня – такого ж училища у с. Суровці Брацлавського повіту Подільської губернії²¹⁵.

²¹¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 57, арк. 27.

²¹² Там само, арк. 63, 88.

²¹³ Там само, арк. 107.

²¹⁴ Там само, арк. 127.

²¹⁵ Там само, арк. 66, 78.

Таких прохань, повідомлень та звернень було чимало. Як вказує у своєму дослідженні С. Крисюк, протягом 1917–1918 рр. від земств та самоврядувань прохань про відкриття нових шкіл надійшло від Мелітопольського повіту – 22, Черкаського – 28, Бахмутського – 11, Катеринославського – 11, Павлоградського – 15, Олександрійського – 7²¹⁶.

Для визначення загального стану процесу українізації у сфері освіти восени 1917 р. важливими й інформативними є звіти губернських і повітових комісарів народної освіти. Наприклад, 30 листопада Подільський губернський комісар доповідав з Вінниці, що відношення широких верств населення до самої ідеї українізації ставало все більш прихильним: «Щодо початкової школи, то для учителів в масі українська школа стала вже річчю цілком зрозумілою і звичайною»²¹⁷. Хоча, зрозуміло, були ще учителі, які переводили українізацію лише за наказом. Були випадки, коли вони ухилялися від неї під приводом нібито «небажання селянства». Сам же процес українізації був схвалений місцевими учительськими з'їздами.

За словами комісара, у двокласних школах справа поступово набирала обертів, проте у вищих початкових, де більшість школярів були містянами, українізація просувалася складніше, головним чином через зрусифікований педагогічний склад шкіл. Але після підпорядкування цих закладів з 10 листопада 1917 р. губернській земській управі ця справа почала просуватися вперед.

Автор листа також відзначав брак українських підручників та пропонував створити при освітньому секретарстві спеціальний орган, відповідальний за постачання книжок для шкіл України. За його свідченням, аби задовольнити хоча б часткову потребу у підручниках, шкільний відділ Поділь-

²¹⁶ Крисюк С.В. Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1941 рр.). – К., 1995. – С. 31.

²¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 53, арк. 54.

ського губернського земства вдався до видання маленьких хрестоматій. Другою проблемою була фінансова криза та фактичне банкрутство повітових і губернського земств через хронічну несплату податків населенням. Особливо тяжке становище, вказував комісар, склалося в Ушицькому та Ямпільському повітах, де школи стояли зачиненими, а учителі залишилися без роботи та грошей через несплату зарплати протягом останніх чотирьох місяців. До поглиблення цієї кризи спричинилася також інфляція. Отже, за визначенням губернського комісара, важливим завданням у галузі освіти було матеріальне забезпечення учителів та хоча б часткове покриття позички губернського земства на видання підручників²¹⁸. Головною ж перешкодою на шляху українізації був брак досвідчених учителів, які б могли зайняти вакантні посади викладачів предметів з українознавства.

Отже, при проведенні українізації навчальні заклади зіткнулися із низкою проблем, головними з яких були брак досвідчених національних кадрів учительства, опрацьованих учбових програм, українських підручників та книжок. Суттєво гальмувала процес українізації відсутність належного фінансування.

До того ж, як вказують сучасні дослідники освітньої політики УЦР, українізація на місцях сприймалася далеко не однозначно. Так, М. Марчук зазначає, що у тих регіонах, «де історично, традиційно були досить сильні проросійські настрої», ставлення до неї було прохолодним, якщо не ворожим. Такі настрої панували, перш за все, у містах, де зрусифіковане та російське населення «негативно ставилося до ідеї української школи, боячись примусової українізації»²¹⁹.

Наступним напрямком діяльності департаменту нижчої освіти було забезпечення нормальних умов роботи шкіл.

²¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 53, арк. 54-57.

²¹⁹ *Марчук М.* Згад праця. – С. 78.

Через дорожнечу і недостатню матеріальну забезпеченість педагогів вищих початкових шкіл, на що звертали увагу педагогічні ради учбових закладів та учительські з'їзди, українським урядом було вирішено з 1 січня 1918 р. підняти оплату праці педагогів, а також збільшити штати цих шкіл на 50% та компенсувати штатним службовцям витрати на виймання квартир²²⁰. Планувалося скликати з'їзд інструкторів шкільної освіти та організувати інструкторські курси. Влітку 1918 р. передбачалося влаштувати освітньо-педагогічні курси для учителів початкових шкіл із відповідним фінансуванням²²¹.

Отже, департаментом нижчої освіти проводилася важлива робота з взяття під свою юрисдикцію початкових освітніх закладів усіх типів, матеріальному забезпеченню учительського складу, влаштуванню учительських курсів для цих шкіл, підготовці відповідних підручників.

2.3. Департамент позашкільної і дошкільної освіти

Департамент позашкільної і дошкільної освіти, як головна українська організація в цій сфері, мав об'єднувати у своїй роботі різні форми й засоби позашкільної освіти дорослих та дитячого виховання – вечірні й недільні школи для дорослих, курси, лекції й читання для народу; різноманітні форми громадських організацій – «Просвіти», бібліотеки-читальні, народні дома, театри, музеї, дитячі садки, клуби і т. ін. Перед підрозділом стояло завдання заснування «центро-складу» підручників та навчальної літератури для потреб усієї України; закладення інструкторських курсів та проведення семінару для вироблення плану роботи; а також

²²⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 36.

²²¹ Там само, ф. 2581, оп.1, спр. 61, арк. 14.

організації бурси (гуртожитку) для учнів українських гімназій Києва²²².

У перші тижні роботи департаменту в серпні 1917 р. його зусилля обмежувалися Києвом. Був відкритий перший український дитячий садок; гуртожиток для учнів українських гімназій на вул. Видубицькій у будинку колишньої міської школи № 66, куди поступило багато дітей біженців та селян. Таке обмеження пояснюється не тільки труднощами початку організаційної роботи, а й хронічним браком грошей, про що секретарство освіти доклало восени 1917 р. Не вистачало їх на відкриття вечірніх курсів для дорослих у Києві та спеціального складу книг у Педагогічному музеї²²³.

Першочерговими у діяльності *відділу позашкільної освіти* стало налагодження тісних зносин з українськими просвітними, міськими кооперативними та земськими організаціями в справі просвіти, а також створення курсів інструкторів позашкільної освіти для допомоги місцевим органам в організації вечірніх та недільних шкіл, бібліотек, музеїв. Як вказувалося у статті, вміщеній у журналі «Вільна українська школа», спеціальні вечірні курси мали бути влаштовані при кожній школі з метою «навчити грамоті дорослу людність», надати молоді, яка отримала лише початкову освіту, додаткові знання²²⁴. Такі курси у Києві були відкриті 26 жовтня у помешканні Педагогічного музею. Серед тем лекцій, прочитаних слухачам, були: «Значення народного театру» (лектор М. Старицька-Черняхівська), «Теорія музики» (лектор К. Стеценко), «Принципи і методи позашкільної освіти в Росії і за кордоном» (С. Русова), «Психологія юрби» (професор Василь Зенковський). Планувалися лекції з «Історії української літератури»

²²² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 2, арк. 14-14 зв.

²²³ Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 157, арк. 16.

²²⁴ Вільна українська школа. – К., 1917. – Жовтень. – С. 90.

(О. Дорошкевич), «Курс української мови» (Свенцинський), «Історії України» (Н. Мірза-Авенянц), «Геології» (Левко Чикаленко), «Агрономії» (Сергій Веселовський), «Теорії та практики театру» (Г. Стаднюк), «Історії української музики» (К. Квітка). Наприкінці жовтня – на початку листопада були заплановані 4 лекції професора М. Біляшівського по темі «Музейна справа», 6 лекцій С. Сірополко – «Бібліотекознавство», Галахова – «Позашкільне виховання дітей», М. Коцюби – «Стан позашкільної освіти в Галичині», А. Литвиненко – «Вказівки по кооперативній справі»²²⁵. Загалом, за даними С. Постернака, у 1917 р. по всій Україні було організовано 100 українознавчих курсів для учителів²²⁶.

У подальшому на базі київських курсів планувалося заснувати інститут з позашкільної освіти на постійній основі²²⁷, як відділ Педагогічної академії. Був підготовлений відповідний проект. Заняття мали проводитися з вересня по травень і складатися з теоретичних курсів психології, соціології, державного права, педагогіки та земельної справи. Курс українознавства включав наступні дисципліни: українська мова, історія України, географія і етнографія, українська література, мистецтво та природознавство. Практична робота випускників мала полягати у завідуванні зразковими вечірніми школами, клубами і т. ін. Наприкінці курсу слухачі склали випускні іспити²²⁸. В якості лекторів планувалося запросити В. Зеньковського, Донцова, Миколу Залізняка, В. Науменка, Макара Кушніра, Миколу Зерова, Павла Тутковського, Л. Чикаленка, Данила Щербаківського, С. Веселовського, О. Дорошкевича²²⁹. До обов'язків підготовлених інструкторів мав належати виїзд на місця для допомоги

²²⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 164, арк. 25.

²²⁶ Цит. за: *Марчук М.* Згад. праця. – С. 10.

²²⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 157, арк. 17.

²²⁸ Там само, спр. 164, арк. 40.

²²⁹ Там само, арк. 40.

місцевим організаціям у влаштуванні та поліпшенні освітніх закладів (бібліотек, вечірніх і недільних шкіл); підготовка вистав, лекцій, виставок, організація музеїв; поширення друкованих видань. Планувалася спеціалізація інструкторів і лекторів для селян, робітників і солдат²³⁰.

2 листопада Генеральне секретарство освіти видало циркуляр до директорів середніх шкіл, інспекторів вищих шкіл, торгових та ін. шкіл України у справі позашкільної роботи і освіти. Пропонувалося влаштовувати театральні вистави у гімназіях та школах за п'єсами українських авторів; літературні, вокальні, музичні вечори із залученням кращих творів українських письменників; організувати курси дикції та декламації, літературні гуртки та екскурсії з метою виховання молоді «в дусі загальних демократичних принципів і національних ідеалів». Разом із циркуляром були розіслані рекомендовані списки драматичних творів, вокальних і музичних номерів, книжок²³¹.

Багато зусиль було докладено у справі видання підручників і посібників для шкіл в організації позашкільної освіти, оскільки по всій країні відчувався брак української навчальної літератури. 4 листопада 1917 р. відбулася нарада*, скликана відділом позашкільної освіти, у справі видання підручників та посібників для шкіл та установ позашкільної освіти. Після тривалого обговорення було вирішено засну-

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 9; 17-17 зв.; спр. 157, арк. 47.

²³¹ Там само, спр. 28, арк. 10-10 зв.

* Нарада відбулася за участі співробітників освітнього секретарства С. Русової, І. Крижановського, П. Холодного, П. Зайцева; представників Товариства шкільної освіти – Г. Голоскевича, О. Кисильова; від видавництва «Вернигора» – Хомика; видавництва «Сіяч» – Маченко, видавництва «Криниця» – Вільчинського, Союзбанку – А. Болозовича; а також художників Петровського та А. Середи. На нараді були присутні й інші особи.

вати видавничу комісію при відділі позашкільної освіти. Її завданням мала стати розробка програм навчальної літератури за участю художників²³². Технічний бік справи брало на себе кооперативне видавництво при Всеукраїнській учительській спілці²³³.

Ще одна нарада земських і міських діячів у справі позашкільної освіти, зібрана відділом, працювала 12-15 грудня у Києві. У ній взяли участь представники земств, міст, єврейських просвітніх організацій, учительських спілок. Було заслухано доклад департаменту та визнано необхідним заснування при земських і міських управах відділів позашкільної освіти; в усіх селах, по можливості, відкрити курси грамотності для дорослих. Кошти на позашкільну освіту виділялися місцевими органами. На земські і міські органи покладался обов'язок дбати про влаштування різних форм позашкільної освіти: вечірні класи для дорослих, лекції, театральні вистави, хори, екскурсії, кінематограф і т. п. У своїй культурно-просвітницькій праці вони мали співпрацювати із місцевою національною інтелігенцією та товариствами на кшталт «Просвіт» та кооперативів. Було визнано особливо важливим налагодити справу просвітництва у відсталих та глухих селах і містечках. Одночасно учасники зібрання вирішили звернутися до місцевих органів з проханням розробити відповідні плани роботи та кошториси до них²³⁴.

Учасники наради ухвалили створення відділом позашкільної освіти «центро-складу» для фільмів, «чарівних ліхтарів», діапозитивів, музичних інструментів, нот та книжок. А також визнали доцільним розгорнути активну видавничу діяльність. Головними замовниками «складу» мали стати міста і земства, «Просвіти», народні дома, кооперативи. Його

²³² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 162, арк. 16-17.

²³³ Там само, арк. 16-17; спр. 157, арк. 47.

²³⁴ Там само, спр. 158, арк. 193-194.

фінансування планувалося здійснювати за рахунок внесків міст, земств і різних культурницьких організацій. Керувати «центро-складом» мав спеціальний комітет з представників секретарства освіти та всеукраїнських громадських і про-світніх інституцій²³⁵.

Восени 1917 р. в Україні почали роботу перші дитячі садки та будинки дитини у Києві, Полтаві, Вінниці²³⁶. У галузі **дошкільної освіти** департамент провів нараду у січні 1918 р. На ній розглядалося питання «про загальне обов'язкове дошкільне виховання дітей», що мало бути за-кріплено відповідним законом. На підтримку цієї ідеї було розроблено проект «Регламенту дитячих садків», за яким діти з трьох років мали відвідувати дошкільні дитячі заклади²³⁷.

На підставі закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу всіх освітніх установ України Генеральному секретарству народної освіти у складі департаменту дошкільної і позашкільної освіти був утворений **відділ дитячих притулків**. Він займався адміністративно-господарськими і педагогічними справами цих установ в Україні. Теоретична праця підрозділу полягала у розробці положень з виховання та навчання у притулках в цілому. Було підготовлено план державного виховання, навчання та забезпечення правого статусу дітей-сиріт в Україні; програми й анкети до з'їздів діячів позашкільної і дошкільної освіти²³⁸. Була скликана низка нарад співробітників притулків, результатом яких ста-

²³⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 48ж-48ж зв., 48з-48з зв., 48н-48н зв.

²³⁶ *Розовик Д.* Створення системи дошкільного виховання в Україні... – С. 78.

²³⁷ *Улюкаєва І.* Суспільне дошкільне виховання і підготовка педагогічних кадрів у роки УНР... – С. 12.

²³⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 170, арк. 68-68 зв.

ло утворення Ради притулків із завданням опрацювання адміністративних, господарських та педагогічних інструкцій.

Співробітники відділу працювали над виробленням програми та анкети для з'їздів діячів позашкільної, дошкільної освіти та дитячих притулків у 1918–1919 рр. Були складені кошториси утримання притулків у наступних роках.

Восени 1917 р. відділ опікувався 12 дитячими закладами відповідного типу у Києві і на Волині. Загальна кількість дітей-сиріт у цих притулках складала 700 осіб²³⁹. Врешті, у підпорядкування відділу перейшло 14 притулків. Відповідно до його розпоряджень, дітей, які мали родичів, було розвезено до родин. Тому на час підготовки звіту відділу* у притулках знаходилися лише діти – круглі сироти. Проводилося перегрупування притулків так, щоб у них перебувало не більше 30 дітей. Таким способом були реорганізовані притулки на Південній Волині, у Кремінці, де знаходилося 8 притулків по 20-25 дітей, та Києві. Ця робота мала продовжуватися на Північній Волині.

Загалом за розташуванням притулки було поділено на 3 райони. У кожному з них мали працювати лікар та фельдшер, а також два дезінфектора (у Києві та на Волині). У закладах влаштовувалися карантинні кімнати та аптечки. Збиралися відомості про селянських сиріт. Проводилася підготовча робота по заснуванню спеціальної лікарні у Києві. Було утворено фахову комісію для підготовки законопроекту про дитячі притулки.

У притулкових школах для українських селян, де виховувалися сироти, впроваджувалося навчання рідною мовою; у двох єврейських притулках – єврейською. Були розроблені програми навчання нижчої і вищої початкових шкіл для цих дітей. Найбільш здібні та обдаровані вихованці переводилися до гімназій та художніх шкіл. Для забезпечення трудового

²³⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 37, арк. 28.

* Дату документу встановити не вдалося.

навчання облаштовувалися майстерні. Так, у притулках Києва відкрилися ткальня майстерня та майстерня по шиттю; на Волині – шевська, кравецька, гончарна та ін. Багато зусиль відділу потребувало забезпечення притулків коштами і продуктами²⁴⁰.

Планувалося створення педагогічного музею з курсами ручної праці при ньому, бібліотеки для вихователів притулків, влаштування «дитячого хутору». В одному із звітів* відділу вказувалося, що на перешкоді більш інтенсивної праці стояли часті зміни урядів, а головне, брак коштів, через що притулки часто опинялися у дуже скрутному становищі, їм не вистачало палива, продуктів, одягу²⁴¹.

У квітні 1918 р. в складі департаменту був ще один підрозділ – екскурсійний відділ із завданням організації екскурсій для учнів-сиріт початкових і середніх шкіл. На жаль, документи, що стосуються його роботи, автором виявлені не були²⁴².

Таким чином, департамент за часів Центральної Ради визначився із пріоритетними напрямками своєї діяльності, налагоджуючи співпрацю із національними просвітніми організаціями. Працював над забезпеченням систематичної роботи земських, кооперативних та місцевих установ у галузі позашкільної та дошкільної освіти. Готував плани розвитку цієї галузі, паралельно займаючись підготовкою відповідних кадрів. Перебрав на себе функції управління дитячими притулками, що знаходилися на території України, опікуючись як їх повсякденним функціонуванням, так і поліпшенням матеріального стану.

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 170, арк. 68-69.

* Цей документ, вірогідно, можна датувати березнем–квітнем 1918 р.

²⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 170, арк. 69.

²⁴² Там само, ф. 2592, оп. 4, спр. 2, арк. 14-14 зв.

2.4. Департамент професійно-технічної освіти

Відповідно до вже згадуваного закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. до освітнього секретарства були передані всі професійні та технічні школи колишніх російських міністерств: «призрения», внутрішніх справ, торгу і промисловості, шляхів, військового, земельного та юридичного, а також відомств імператриці Марії та духовного. Департамент вищої і середньої школи отримав комерційні школи, а головне управління по справам мистецтв – художні²⁴³. Одночасно на початку грудня 1917 р. розпочав роботу департамент професійно-технічної освіти. Перед ним одразу повстало завдання розробки та затвердження типових статутів організації роботи відповідних освітніх закладів.

15-20 грудня 1917 р. у Києві відбулася нарада в справі організації професійної освіти в Україні за участю представників учительських організацій та органів самоврядування. Її учасники визнали головним недоліком тогочасної професійної освіти занадто теоретизовані курси навчання. Тому було вирішено «професійну освіту відокремити від загальної цілком і будувати професійні школи над окремими ступенями загальноосвітньої Єдиної школи. Школи мішаного типу (з спеціальною й загальною освітою) допускати лише як виняток»²⁴⁴.

Праця новоствореного департаменту, згідно плану його роботи, поділялася між 4 відділами.

Відділ технічної освіти мав займатися розвитком мережі технічних і професійних шкіл у складі завідуючого та двох інструкторів.

²⁴³ Бутівченко С.В. Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами в Україні в 1917–1941 рр.: Дис. ... к. педагогічних наук. – К., 1997. – С. 38.

²⁴⁴ Цит. за: Собчинська М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в УНР (1917–1920 рр.): Дис. ... к.і.н. – К., 1995. – С. 102.

У відання *відділу комерційної освіти* передавалося 150 комерційних шкіл (вищих і нижчих), що існували на той час в Україні.

Відділ сільськогосподарської і медичної освіти планувався з часом поділити ще на три підрозділи: *сільськогосподарський, медичний та санітарний*. Відповідно він опікувався роботою сільськогосподарських, медичних та ветеринарних учбових закладів. Ця галузь професійної освіти в Україні, як зазначалося в докладі директора департаменту, була розвинена дуже слабо, тому головним завданням відділу ставав розвиток мережі шкіл такого типу, перш за все, сільськогосподарських та фельдшерських. Він потребував додаткових співробітників – двох інструкторів, одного медичного працівника та агронома.

Організаційний відділ мав працювати над підготовкою скликання галузевих з'їздів представників технічних, сільськогосподарських, медичних, ветеринарних, комерційних учбових закладів. Він відав всією організаційною роботою департаменту, затвердженням статутів, реєстрацією нових професійних шкіл²⁴⁵.

Як вказувалося у записці департаменту від 16 березня 1918 р., головним напрямком його роботи, поряд із набором співробітників апарату, було утворення професійних рад: Головної ради при департаменті, на місцях – губернських, повітових й волосних. У цій справі було проведено кілька нарад для визначення загального принципу їх діяльності. Ним планувалося виокремлення професійної освіти із загальної; утворення спеціальних вищих, середніх та нижчих шкіл. Це можливо було зробити лише після перших випусків загальноосвітніх шкіл за новим планом. Виняток складала комерційні школи, які можна було виокремити одразу та реорганізувати їх на зразок гімназій або реальних шкіл для того, аби вони

²⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 29, арк. 13-13 зв.

готували добре підготовлених фахівців. До того часу професійні школи працювали за старими планами²⁴⁶.

Ще одним напрямком роботи департаменту стало упорядкування технічної термінології. Цією справою опікувалася спеціальна комісія. Попередньою розробкою української термінології, за дорученням міністерства освіти, займалися окремі фахівці. Так, будівельну термінологію складав професор В. Левинський²⁴⁷. Планувалося також скликання з'їзду працівників професійної освіти України²⁴⁸.

Отже, основні напрямки роботи департаменту професійно-технічної освіти були окреслені. Проте, слід зауважити, що згідно його штату на 15 березня 1918 р. у ньому мало бути 25 співробітників, при цьому вакантними залишалися 20 посад. Отже, працювало лише 5 осіб, з яких 4 були технічними працівниками – помічниками діловода і канцеляристами; з керівного складу – лише директор департаменту О. Вілінський²⁴⁹. Відтак, можна припустити, що робота цього підрозділу міністерства весною 1918 р. знаходилася на стадії розробки планів, підбору співробітників та налагодження поточної роботи.

У квітні 1918 р. постало питання про організацію медично-санітарного департаменту Міністерства освіти. Засідання останнього з цього питання, під головуванням В. Прокоповича, відбулося 13 квітня. Проект нового підрозділу мала розробити комісія у складі професора Є. Добровольського, С. Русової, голови медично-санітарної управи міністерства внутрішніх справ О. Корчака-Чепурківського, Бориса Матюшенка, Ю. Мелянєвича, П. Єнішевського; представників від освітнього міністерства – директорів депар-

²⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 63-63 зв.

²⁴⁷ Там само, арк. 59.

²⁴⁸ Там само, арк. 63-63 зв.

²⁴⁹ Там само, спр. 29, арк. 28.

таментів вищої і середньої школи, нижчої школи, голови відділу середньої школи, а також представників від Всеукраїнської спілки лікарів, Всеукраїнської учительської спілки, Союзу батьківських середньо-шкільних організацій, Педагогічної академії, всього 13 осіб. В результаті було принципово погоджено необхідність створення нового підрозділу²⁵⁰.

Його головні завдання визначалися наступним чином – догляд за станом здоров'я школярів та учительського персоналу; проведення заходів по охороні здоров'я та організація медичної допомоги в школах України; консультації в справі дотримання гігієнічних вимог в учбових закладах України та розробка санітарних та гігієнічних норм; підготовка планів будівель шкіл, правил їх облаштування, у тому числі й для проведення занять фізкультури; підготовка кадрів шкільних лікарів шляхом створення спеціальних інститутів, лабораторій, або відділів при педагогічній академії чи медичних факультетах університетів; розробка відповідних підручників та впровадження дисципліни з гігієни на учительських курсах; збирання статистичних даних про стан здоров'я учнів в Україні. Окремим пунктом обумовлювалося скликання з'їздів шкільних лікарів та піклування про гігієну дошкільного виховання²⁵¹.

Передбачалося, що департамент буде складатися з 3-х відділів: санітарно-гігієнічного, «санітарно-технічно-будівничого» та фізичного виховання. При департаменті мала діяти спеціальна Рада з 16 осіб: співробітників міністерства освіти, шкільних рад, Київського університету, міністерства внутрішніх справ, Педагогічної академії, Всеукраїнської спілки «Просвіта», Всеукраїнської спілки лікарів, Українського наукового товариства, Союзу батьківських комітетів, земств та ін. Складання штатів нового підрозділу доручалося

²⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 8, арк. 1-1 зв.

²⁵¹ Там само, спр. 8, арк. 1-2.

комісії з трьох осіб, до якої увійшли Б. Білецький, Дмитро Д'яченко, О. Корчак-Чепурківський²⁵².

Оскільки автору не вдалося виявити документи, які б свідчили, що цей департамент працював за доби Центральної Ради, можна зробити припущення, що до кінця квітня він не був сформований.

2.5. Комісії освітнього відомства

У Міністерстві народної освіти існувала практика створення комісій. Перш за все, це галузеві комісії по складанню шкільних програм, розгляду існуючих та написанню нових підручників, запровадження додаткових предметів у школах.

Ще влітку 1917 р., напередодні нового начального року, член Центральної Ради Сергій Шелухін писав, звертаючись до секретарства освіти, що деякі російські підручники взагалі не можна використовувати у школах України, «бо того вимагає найелементарніше чуття поваги до української народності»²⁵³. Він вказував на цілу низку навчальної літератури, яка, за його визначенням, була просякнута духом російського шовінізму, неповаги до українського (малоросійського – у підручниках) народу, прославленням царя. Особливу увагу автор листа звертав на необхідність написання нових підручників з української історії: «Не можна жити на землі і не знати історії тій землі і її народності».

С. Шелухін також вважав конче потрібним присутність предметів з українознавства в усіх школах України, незалежно від мови викладання, тобто й неукраїнських. Автор відзначав і потребу у впровадженні такого предмету, як правознавство, посилаючись на неuczтво в юридичній сфері навіть серед інтелігенції. Це, на його думку, було особливо важливо у час «будування автономного національного життя

²⁵² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 8, арк. 1 зв.-3.

²⁵³ Там само, спр. 90, арк. 148.

України». Цей курс мав бути розширений українськими правничими дисциплінами²⁵⁴.

Отже, більшість комісій при освітньому відомстві займалася питаннями та проблемами підготовки підручників з різних галузей знань для українських шкіл. Серед них була комісія по українознавству, що діяла з серпня 1917 р. Під головуванням управляючого Київською шкільною округою В. Науменка у ній працювали А. Брюхатов, Г. Александрова, В. Триумфов, К. Щербина, В. Оболевський, М. Левитін, В. Радзимовський, Є. Добровольський, Іван Балінський, Людвиг Рейнгарт, Євген Ківлицький. Вона запропонувала впровадити історію України у школах з 5-го класу як систематичний курс. Були визнані обов'язковими предмети з історії і географії України, української літератури. При цьому останній предмет можна було вивчати як українською, так і російською. Українська мова мала вивчатися факультативно²⁵⁵. Опікувалася комісія також програмами цих дисциплін.

У комісії про складанню підручників для початкових шкіл, про яку йшлося вище, працювали О. Музиченко, А. Лещенко, Стімчевський, В. Дога, Дегтярьов, Капустянський, С. Паляничка, В. Волинець, В. Дурдуківський, М. Гаркушенко, Л. Гаєвий, Севаст'ян Сильченко, С. Черкасенко, Т. Лубенець, Ковалевський, Г. Стрижевський, С. Русова. Нею була прорецензована низка підручників, запропоновані зміни як текстові, так і щодо вміщення малюнків²⁵⁶.

Видавнича комісія по Закону Божому була створена у квітні 1918 р. У ній працювали протоієреї Нестор Шаравський, Євген Капралов, Костянтин Стешенко, Костянтин Шепченко та священники Степан Богданович і Сергій Пилипенко²⁵⁷. Секретарем комісії був обраний С. Богданович.

²⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 90, арк. 148 зв.

²⁵⁵ Там само, спр. 10, арк. 7.

²⁵⁶ Там само, спр. 154, арк. 14 зв., 20-21, 23-24.

²⁵⁷ Там само, арк. 25-26, 28.

Вона розглядала питання видання Євангелія українсько-слов'янською мовою, на що було отримано згоду видавничої комісії при міністерстві освіти. Виробляла програми Закону Божого для перших чотирьох класів гімназій та вищих початкових шкіл. Вирішувала питання перекладу російських підручників українською мовою, рецензувала книги різних авторів з приводу можливості їх використання у національній школі²⁵⁸.

Комісія по підготовці підручників української мови у складі М. Сіماشкевича, В. Доги, Михайла Марковського, Г. Голоскевича, Олександра Кисиля, Дмитра Ревуцького, В. Дурдуківського, О. Дорошкевича працювала також у квітні 1918 р. Нею були обговорені існуючі підручники; підготовлені пропозиції щодо доповнення шкільних бібліотек; поставлено питання про перевидання творів Л. Глібова, книжок «Просвіти» й «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг», а також про передрук класичних творів для середньої школи та створення серії «Шкільна бібліотека» за відповідним планом. Було порушено питання про утворення при міністерстві освіти окремої комісії для вироблення єдиного правопису української мови із залученням провідних фахівців²⁵⁹.

Остання була створена у квітні 1918 р. та називалася правописною. До неї увійшли учені-філологи та педагоги – В. Ганцов, Г. Голоскевич, В. Дога, В. Дурдуківський, Андрій Лобода, Олександр Лук'яненко, М. Марковський, В. Науменко, І. Огієнко, О. Синявський, Євген Тимченко, І. Шаль, Микола Грунський, Модест Левицький, Олена Курило, П. Пелех, А. Бакалінський, А. Ніковський (від редакції газети «Нова Рада»), всього 18 осіб²⁶⁰. Правописна комісія була

²⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 154, арк. 26, 28.

²⁵⁹ Там само, арк. 30.

²⁶⁰ Там само, оп. 2, спр. 3, арк. 5, 13.

створена одною з останніх. Перше її засідання відбулося 14 квітня 1918 р.²⁶¹

До природничої комісії (квітень 1918 р.) були залучені В. Павленко, Володимир Левицький, О. Кожухов, І. Троцький, Е. Балинська, Л. Левицький. Вона розглядала шкільні програми та підручники з природознавства для загальних шкіл. Займалася складанням книжок для читання, розробкою тематичних екскурсій. В планах роботи було заснування майстерні для вироблення приладдя, таблиць, картин із приєднанням вже діючих кружків – «Бюро натураліста» та «Фізико-хімік»²⁶².

До математичної комісії (квітень 1918 р.) під головуванням К. Щербини входили Володимир Барицький, А. Гук, Мовчан, М. Сукалов, М. Сімашкевич, Вадим Шарко, П. Басараб, Н. Шульгина-Іщук та М. Кравчук. Вона аналізувала підручники для перших чотирьох класів гімназій; визначала кращі іноземні підручники для перекладу українською мовою; розробляла рекомендації щодо підручників з геометрії²⁶³.

Таким чином, головні предмети, що викладалися у школах України, були «охоплені» окремими комісіями. Їх програми переглядалися та удосконалювалися. Готувалися до друку підручники та посібники українською мовою. Планувалося розширення матеріальної бази для практичного застосування учнями певних навичок. До цієї роботи були залучені знані педагоги та науковці.

Отже, чотири департаменти міністерства охоплювали практично усю освітню галузь від вищої і середньої до нижчої школи, а також спеціальну професійну та сферу дошкільної та позашкільної освіти. Одним з провідних на-

²⁶¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

²⁶² Там само, спр. 154, арк. 46-47.

²⁶³ Там само, арк. 34.

прямків їх діяльності стала українізація навчальних закладів України. Готувався план підготовки національних кадрів науковців. Відкривалися нові університети, інститути, гімназії, початкові школи. Із залученням громадських організацій та провідних педагогів й науковців була проведена серія нарад з метою визначення головних принципів та методів реформування національної освітньої системи; налагодження мережі професійних, позашкільних та дошкільних навчальних закладів, а також просвітницької роботи на місцях. Професійно-технічний департамент у квітні 1918 р. знаходився на стадії складання штатів та нормалізації повноцінної праці. Планувалося створення ще одного департаменту та додаткових відділів у вже діючих підрозділах. Отже, спостерігалася тенденція до ще більшого розгалуження та ускладнення внутрішньої структури відомства. Вкрай важливе завдання вирішення питань стосовно видання української навчальної літератури, вироблення сталого правопису української мови та термінології покладалося на комісії, що спеціально створювалися при міністерстві.

3. Головні напрямки роботи міністерства у сфері культури. Департамент мистецтв

Справою розвитку та підтримки національного культурного життя у всіх його проявах опікувався **департамент мистецтва**, найбільший підрозділ міністерства освіти. Як було вказано вище, 29 липня 1917 р. в помешканні школи М. Лисенка відбулася нарада під головуванням Д. Антоновича з метою організації мистецького відділу (згодом департаменту мистецтва), на якому було вирішено поділити роботу між 5-ма підрозділами: пластичних мистецтв, художньої промисловості, охорони пам'яток старовини і музейної справи, театральним та музичним. Були також запропоновані особи на посади завідувачів відділами²⁶⁴.

Взимку 1918 р., 18 січня, відбулася нарада під керівництвом П. Холодного за участі Г. Павлуцького, М. Біляшівського та Сергія Макко (від міністерства великоруських справ) з питання організації Головної ради мистецтв. Її роботу було вирішено поділити між підрозділами департаменту. Відповідні відділи мистецтв мали функціонувати і при кожному національному міністерстві – з польських, єврейських та великоруських справ. Через Головну раду мали проходити усі проекти законів, що торкалися цієї галузі. У подальшому питання її складання, функцій та загальний проект Ради як інституції обговорювалися на нарадах у березні–квітні 1918 р. Тож, можна зробити припущення, що у квітні 1918 р. вона ще не функціонувала²⁶⁵.

²⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 1.

²⁶⁵ Там само, спр. 4, арк. 3-3 зв.

3.1. Відділ пластичних мистецтв

Згідно законопроекту про організацію *відділу пластичних мистецтв*, його завданням стала підтримка зв'язку із відповідними державними і громадськими інституціями на місцях; скликання фахових з'їздів; допомога та консультування при виборах на посади у державних установах²⁶⁶.

Влітку 1917 р. була утворена спеціальна комісія з пластичних мистецтв, що отримала функції дорадчого органу. До неї були запрошені історики мистецтва Д. Антонович та К. Широцький, від Академії мистецтв – художники Микола Бурачек, Михайло Жук, Федір Кричевський, В. Кричевський, Олександр Мурашко і Георгій Нарбут; а також художники Михайло Козик, П. Холодний, Леонід Обозненко; історик О. Грушевський та архітектор Василь Коробцов, пізніше Д. Д'яченко та Фотій Красицький. Комісія поділялася на секції живопису, архітектури та художньої освіти²⁶⁷. Згодом вона діяла при відділі пластичних мистецтв, ставлячи на розгляд та обговорення найбільш важливі загальні питання та забезпечуючи матеріалами інформативного характеру стосовно стану справ галузі²⁶⁸.

Тоді ж при відділі була сформована робоча група скульпторів для сприяння розвитку національної скульптури. З цією метою почалася розробка проектів створення пам'ятників та скульптурних груп видатним особам української історії і культури, зокрема, Т. Шевченко, Б. Хмельницькому та іншим гетьманам.

В грудні 1917 р. у відділі числилося 12 співробітників. У трьох його секціях призначені були лише завідуючі²⁶⁹. У 1918 р. у ньому працював 21 співробітник, з котрих у секції

²⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 8.

²⁶⁷ Там само, спр. 12, арк. 8-8 зв.

²⁶⁸ Там само, спр. 190, арк. 6-6 зв.

²⁶⁹ Там само, спр. 29, арк. 19.

малярсько-артистичній та скульптурній – по 4 особи, архітектурній – 5, секції художньої освіти – 6²⁷⁰.

За відомостями дослідника Ю. Телячого, в грудні 1917 р. підрозділ розробив проект відкриття у Києві Українського архітектурного інституту. У квітні 1918 р. був опрацьований план та статут Інституту історії мистецтва, також у Києві, з метою підготовки фахівців з теорії та історії мистецтва, організаторів музейної і архівної справи. На професорські посади інституту передбачалося запросити Д. Антоновича, М. Біляшівського, Сергія Гілярова, Федора Ернста, К. Широцького, Вадима Щербаківського та ін.²⁷¹

Робота відділу поділялася між його секціями наступним чином.

«Артистично-малярська та скульптурна» секція мала займатися відкриттям картинних галерей, організацією виставок, виданням спеціальної літератури та підтримкою існуючих художніх видань. Здійснювати нагляд за художньою вартістю скульптурних робіт, надавати експертні висновки для державних органів, громадських установ та приватних осіб. При секції планувалося закласти майстерню «Державної допомоги» для виконання замовлень з театрального живопису, художнього оформлення книг, ілюстрацій, вивісок, плакатів, розписів, графіки тощо.

До компетенції архітектурної секції належала підготовка законопроектів про норми та естетичні вимоги як до окремих будинків, так і до загальних архітектурних планів забудови міст і сіл з урахуванням особливостей ландшафту. А також здійснення контролю за виконанням законів і норм у справі «естетики будівельної справи», розгляд та затвердження

²⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 7.

²⁷¹ Телячий Ю. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні... – С. 104, 114.

проектів забудови громадського значення – театрів, вокзалів, церков, народних будинків. До її юрисдикції входив обов'язковий розгляд проектів в місцях історичної забудови. Оцінка художньої вартості проектів, планів міст та сіл підлягала «Архітектурній секції Ради Мистецтв»²⁷².

Ця секція мала також підсекцію із назвою «Громадська допомога». До її функцій належало: обробка та видання матеріалів і зразків українського народного архітектурного стилю; оголошення та проведення конкурсів проектів державних і громадських будівель; влаштування архітектурних виставок. Її співробітники також мали розробляти і готувати зразкові проекти будівель державного значення – парламенту, міністерств та інших інституцій. Для підготовки типових проектів церков, народних будинків, шкіл та інших будівель громадського значення при секції організувалася «Державно-архітектурна майстерня»²⁷³.

Секція художньої освіти мала відати заснуванням нових та підтримкою існуючих художніх шкіл, підготовкою законопроектів про художню освіту, розробкою статутів та навчальних програм цих закладів. До її компетенції належав догляд за навчанням у всіх рисувальних школах України, а також організація виставок, художніх курсів, конкурсів, підготовка та видання підручників, проведення екскурсій, забезпечення відряджень за кордон²⁷⁴.

Навесні 1918 р. при відділі пластичних мистецтв була створена комісія для вироблення українського друкованого та рукописного шрифту. У її складі були проф. Г. Павлуцький, Іван Каманін, художники-графіки Г. Нарбут, А. Середа,

²⁷² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 9.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Там само, арк. 8-10.

М. Козик, Л. Обозненко, а також Вадим Модзалевський, Григорій Золотов, Сергій Лихотинський, Надія Росинська²⁷⁵.

9 березня відділ у зв'язку із прийняттям закону про випуск українських грошей, звернувся до Міністерства фінансів з проханням надсилати усі проекти малюнків та фарб кредитних білетів й зразки металічних грошей до відділу, у якому працювали митці та фахівці з історії мистецтв, для забезпечення «художнього боку справи». Через місяць, 9 квітня, відділ у черговому листі дорікав Міністерству фінансів, що поки рада відділу готувала експертну оцінку макету кредитного білета номіналом у 500 грн., Державна скарбниця встигла видати знаки вартістю 50 грн. У листі зазначалося, що проект останніх відділом не розглядався, а їх малюнок є незадовільним з художньої точки зору та не відповідає національним традиціям, до того ж, зроблений із помилками. Тому відділ знов просив попередньо надсилати усі відповідні проекти на розгляд фахівців²⁷⁶.

Завершуючи сюжет про роботу відділу пластичних мистецтв, не можна не вказати на закон Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про заснування Української академії мистецтв з бібліотекою та художньою галереєю, що докладно висвітлено сучасними дослідниками. Був затверджений її статут. Академія об'єднувала такі напрямки мистецтва як малярство, різьблення, архітектуру, гравюру і художню промисловість. У ній передбачалося навчання як студентів, так і вільних слухачів, а також заснування стипендій за фондовим принципом. Статут визначав принципи функціонування, керівництво інституції, компетенцію ради Академії, її штати та оплату праці викладачів, а також фінансування по заснуванню академічної галереї²⁷⁷.

²⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 192, арк. 2.

²⁷⁶ Там само, ф. 2199, оп. 1, спр. 18, арк. 14-14 зв.

²⁷⁷ Там само, ф. 2209, оп. 1, спр. 2, арк. 24-27.

3.2. Відділ художньої промисловості

Планом діяльності *відділу художньої промисловості* від 26 серпня 1917 р. передбачалася організація художньої промисловості у великих містах і селах України; заснування школи інструкторів по художньо-ткацькому, гончарному, друкарському й іншим ремеслам; підготовка кадрів учителів з вищою технічною і художньою освітою. Планувалося заснування музею народної творчості²⁷⁸, з'ясування місць існування кустарного виробництва та взяття їх під опіку; організація зразкових майстерень прикладного мистецтва із школами при них. В цілому, у проекті роботи цього відділу вказувалося, що він має виконувати функції російського міністерства «Государственных имуществ», що розпочало об'єднання кустарної справи ще у 1888 р.²⁷⁹ 23 березня РНМ ухвалила передати міністерству освіти художньо-промислові школи, учбові майстерні та інші установи художньо-промислового характеру, що належали до російського міністерства земельних справ та головного управління землеустрою і хліборобства, а також кустарні майстерні Всеросійського союзу міст²⁸⁰.

В ході роботи відділу його завдання корегувалися і набували більшого обсягу. Мова вже йшла про загальну реорганізацію художньо-промислової освіти в спецшколах і державно-громадських інституціях, а також запровадження у середніх школах уроків «народного мистецтва». До функцій відділу входила допомога розвитку народного мистецтва та відродження забутих ремесел, пристосування техніки до сучасних умов життя²⁸¹. Для цього мали об'єднатися усі художньо-промислові освітні заклади й кустарні організації.

²⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 25.

²⁷⁹ Там само, спр. 228, арк. 22.

²⁸⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 225.

²⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 71.

Планувалося відрядження на місяць співробітників відділу для збирання відомостей про стан та роботу промислових установ і створення спеціального відділу статистики. Для розгляду головних питань у галузі художньої промисловості йшла підготовка до скликання відповідного всеукраїнського з'їзду.

Відділом була розіслана спеціальна анкета повітовим і губернським земським управам, приватним товариствам для з'ясування стану справ по всій Україні. Для збирання та обробки матеріалів й статистичних даних при відділі було утворено бібліотеку²⁸². Його робота включала також проведення виставок, конкурсів, видання посібників й підручників, організація курсів при фабриках.

Першочерговими завданнями стало заснування у Києві лабораторії для дослідження технічних матеріалів; організація колегії інструкторів та спеціалістів з різних ремесел; закладання художньо-промислового музею та бібліотеки²⁸³.

Особливо важливим керівництвом відділу вважало організацію у Києві української художньо-промислової школи для підготовки національних кадрів у цій галузі. Передбачалося реорганізувати вже діючу школу «Друкарської справи» до рівня середньої й відкрити при ній окремі відділи з різних спеціальностей (у формі шкіл) – ткацький, килимарський, вишивальний, рукоділля, столярний, художнього різьблення, декоративно-індустріального малювання. Згодом вони мали об'єднатися в одну учбову установу. Для цього був розроблений статут школи. Передбачалося й відкриття у столиці спеціальних курсів індустріального малювання, ручної праці і рукоділля²⁸⁴.

Наприкінці листопада 1917 р. Миргородська художньо-промислова керамічна нижча школа була переформована у Художньо-промисловий середній професійний інститут з

²⁸² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 69-69 зв.

²⁸³ Там само, арк. 71 зв.

²⁸⁴ Там само, арк. 72.

трьома відділеннями. У грудні розпочалася реорганізація Глинської керамічної школи інструкторів у середню художню школу керамічних виробів. У січні 1918 р. відділ розробляв проект складання «Школи народного мистецтва» для підготовки інструкторів та учителів ручної праці й рукоділля.

Навесні 1918 р. у відділі працювала *секція народного мистецтва*. Її голова Ю. Михайлів, призначений 15 березня, опікувався справами передачі кустарних матеріалів та приладів з кустарного відділу Земського союзу до майбутньої кустарної школи. Одночасно проводилася робота по вивченню розвитку в Україні художньо-промислових артільей. На основі винайдених даних готувався зразковий статут кустарного артільного товариства²⁸⁵.

3.3. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва та музейної справи

У грудні 1917 р. *відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва та музейної справи* складався з двох секцій – охорони пам'яток та музеїв. У підрозділі працювало 13 осіб у складі голови відділу (він же й директор одної з секцій), директора другої секції та ще 11 співробітників (урядовці, фотограф та ін.)²⁸⁶. 1 грудня до відділу прийшов на роботу В. Іщенко, на початку січня 1918 р. – Олександр Гуцало та Іларіон Косенко, у березні – Карпо Трохименко, у квітні – Андрій Грабар, Георгій Красицький, Конон Татарин²⁸⁷. Загалом у його складі планувалася робота секцій:

²⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 69 зв.-70 зв.

²⁸⁶ Там само, спр. 29, арк. 2-2 зв.

²⁸⁷ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.). Збірник документів і матеріалів. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 12.

охорони пам'яток археології, яка б відала збором відомостей про археологічні об'єкти в Україні, їх розкопом та вивченням; систематизацією пам'яток і збірок;

охорони історичних та мистецьких пам'яток, що мала займатися дослідженням відповідних об'єктів з визначенням їх стану;

секція музеїв для здійснення нагляду за науковим і матеріальним станом музейних установ, їх розвитком та створенням нових²⁸⁸;

секція художньо-наукових експедицій мала систематично працювати над виявленням й дослідженням пам'яток з метою складання загального каталогу²⁸⁹;

архівна секція на чолі з ученим секретарем для зберігання цінних матеріалів, фотографій, книжкових збірок²⁹⁰.

У відділі передбачалися посади архітектора та технічного робітника для виконання робіт по обмірюванню, обстеженню та підготовки до реставрації старих будівель²⁹¹.

Загалом у галузі охорони пам'яток старовини і мистецтва під юрисдикцію відділу переходив «Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні». Останній розпочав роботу ще в квітні 1917 р. за ініціативою українських діячів науки і культури Києва. Відповідно до постанови загальних зборів організації від 22 липня М. Біляшівський звернувся до Комітету УЦР із пропозицією включити Центральний комітет до секретарства освіти²⁹². Функції і завдання Комітету переходили до компетенції останнього. Головними з них були: утворення мережі місцевих комітетів

²⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 17-18.

²⁸⁹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 12.

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 17-18.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 85.

охорони пам'яток на зразок тих, що вже були створені у Чернігові і Полтаві* ; складання реєстру пам'яток громадської і приватної власності на місцях (такий реєстр вже був у процесі складання для Києва) з утворенням спеціальних архівів, збірок планів, малюнків, фотографій і т. п.; охорона пам'яток та організація експедицій для вивчення археології, історії, етнографії і мистецтва України, а також нагляд за тим, аби пам'ятки національної і наукової вартості не вивозилися за межі країни²⁹³. Рада комітету охорони пам'яток ставала одночасно Радою відділу освітнього відомства. До неї увійшли: М. Біляшівський (голова), Орест Левицький (товариш голови), Д. Д'яченко, Валерія Козловська, Микола Пахаревський, П. Тутковський, диякони: Трохим Голик, П. Мазюкевич, В. Дурдуківський, а також від Польського товариства охорони пам'яток в Україні** Людгард Грохальський й єврейських культурологічних організацій Єлисей Гуревич²⁹⁴.

Отже, основою діяльності вказаного відділу стали функції національного пам'ятко-охоронного Комітету, а співро-

* 28 квітня 1917 р. у Вінниці було зорганізовано «Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей»; 28 травня – Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва у Чернігівській губернії на чолі з Г. Стаднюком; влітку – Комітет охорони пам'яток на Полтавщині (голова – Костянтин Мощенко). На початку травня пам'ятко-охоронні функції взяло на себе Товариство діячів і друзів мистецтва Катеринославщини. Тоді ж при Харківському історико-філологічному товаристві було створено археологічну комісію, що мала опікуватися пам'ятками Слобідської України (Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 7-8).

²⁹³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп.1, спр. 210, арк. 1-2, 17.

** Відповідно до статуту товариства, створеного у Києві, воно мало на меті охорону пам'яток старовини, мистецтва та культури в Україні шляхом складання каталогів, колекцій, бібліотек, викупу історичних споруд, організації фахового видання і т.д. (Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 104-105).

²⁹⁴ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 13.

бітники останнього долучилися до роботи в освітньому відомстві.

10 листопада відділом був виданий циркуляр, за яким губернським комісарам доручалося слідкувати за охороною пам'яток на місцях та сприяти їх збереженню²⁹⁵. 19 листопада підрозділ у відозві про збереження культурних цінностей звернувся до усіх громадян УНР із закликом шанувати рідну культуру, не допускати руйнування та нищення пам'яток старовини, розгромів панських маєтків та будинків, у яких часто знаходилися цінні речі – папери, книги, картини, старовинні меблі. У документі вказувалося, що ці культурні цінності, важливі для науки і освіти, мають зберігатися та передаватися до музеїв²⁹⁶.

У середині листопада 1917 р. в газетах було надруковано циркуляр відділу до губернських комісарів про спрощення перевозок пам'яток власниками та забезпечення приватних збірок належною охороною²⁹⁷. Результатом стала низка звернень до відділу охорони пам'яток з проханнями та зверненнями, як, наприклад, взяти під охорону будинок колегії Павла Галагана XVIII ст. у Козельці з повідомленням про стан історичних та культурних реліквій. Власник маєтку у Бердичівському повіті Андрій Мазаракі просив про допомогу у збереженні його колекції стародруків, картин та старовинних предметів ужитку, що мали історичну цінність. Подібні ж прохання містив й лист управляючого маєтком генерала П. Скоропадського у с. Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії. Землевласник Подільської губернії Віктор Кузьминський просив вжити заходів для врятування його колекції старовинних речей і картин, що були пограбовані солдатами 283-го Запасного піхотного полку та

²⁹⁵ *Нестуля О.* Згад. праця. – С. 18.

²⁹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 1. – С. 460.

²⁹⁷ *Нестуля О.* Згад. праця. – С. 18.

місцевими селянами. За дорученням княгині Ядвіги Любомирської до відділу охорони пам'яток у січні 1918 р. звернувся присяжний повірений І. Коган з проханням забезпечення охорони палаців княгині XVIII ст. у Житомирському повіті, що мали велику історичну вартість. Захисту потребував й старовинний дубовий гай²⁹⁸.

Отже, як вказувалося у звіті відділу від 13 січня 1918 р., з грудня 1917 р. головним напрямком діяльності секції охорони пам'яток старовини і мистецтва стало впровадження, в умовах розростання загальної розрухи в Україні, заходів щодо збереження маєтків, де зберігалися старовинні предмети мистецтва та цінні речі²⁹⁹. З цього приводу відбувалося листування з сільськими та волосними комітетами, комісарами й земськими діячами. На місця виїздили співробітники. Так, голова відділу М. Біляшівський був у відрядженні у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, звідки вивіз збірку української старовини³⁰⁰. 22 грудня голова відділу спеціальним листом висловлював подяку губернському комісару Поділля за порятунок картини Генріха Семірадського «Танок із мечами», яку було переправлено з маєтку Орловського у с. Курилівці до Києва та передано до музею³⁰¹.

Розроблявся проект закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва. Було розпочато фото-фіксацію культурних об'єктів силами фото-лабораторії; вжиті перші заходи щодо організації експедиції для опису культурних та історичних пам'яток України³⁰².

²⁹⁸ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 114, 120, 123, 121–122, 130–131.

²⁹⁹ Нестуля О. Згад. праця. – С. 18.

³⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 57.

³⁰¹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 127–128.

³⁰² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 57–57 зв.

Секція займалася також справами окремих об'єктів, наприклад, Андріївської церкви та її підземель у Києві. 3 вересня 1917 р. група прихожан та настоятель церкви Федір Тітов звернулися до Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва з обґрунтуванням необхідності ремонту храму. У листі зазначалося, що церква завжди була без приходу, тому й не мала відповідних попечителів. Останній ремонт відбувся у 1900 р. і на 1917 р. церква знаходилася у вкрай занедбаному стані. Потребували ремонту дах, водостічні труби, що руйнувалися через просідання пагорба, на якому була побудована церква. Автори листа також вважали за необхідне законодавчим шляхом визнати Андріївську церкву державною пам'яткою історії і культури та передати її на утримання держави³⁰³. 12 вересня будівельний відділ Київської міської управи погодився профінансувати реставрацію церкви. На роботи було виділено 10 тис. крб. 28 вересня спеціально утворена комісія у складі М. Біляшівського, губерньського інженера Володимира Безсмертного, гірського інженера В. Дабчевського, міських архітекторів К. Піоро й Л. Шварца та ін., оглянула храм і склала план невідкладних заходів по його ремонту³⁰⁴.

Навесні 1918 р. продовжувалася робота по реєстрації пам'яток на території УНР. Одночасно була скликана спеціальна комісія для фіксації збитків заподіяних більшовицьким обстрілом Києву в січні 1918 р. 19 квітня було складено акт пошкоджень Києво-Печерської лаври. Члени комісії у складі представників Ученої архівної комісії, «Товариства дослідження мистецтв» та Київського товариства охорони пам'яток старовини відзначили руйнування від артилерійського обстрілу Успенського собору, Лаврської дзвіниці, Свято-Духівської та Хрестовоздвиженської церков та інших

³⁰³ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 89-94.

³⁰⁴ Там само. – С. 97-99.

лаврських об'єктів³⁰⁵. Комісією також був обстежений Воєнний Микільський собор. За даними Ф. Ернста у нього влучило 35 снарядів³⁰⁶. Одразу після повернення Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 р. на основі роботи та висновків комісії було вжито заходів до реставрації пошкоджених історичних споруд міста³⁰⁷. Цікавим є той факт, що, відповідно до відомостей відділу, перед захопленням столиці більшовиками була вивезена цінна колекція картин родини Терещенків та розміщена у музеї*.

11 квітня Мала Рада заслухала справу про виставлення на продаж садиби князів Трубецьких, що знаходилася поруч із Десятинною церквою у Києві. З огляду на її велику історичну та археологічну вартість було вирішено вжити певних заходів для охорони цієї садиби від забудови та її збереження для науки. 17 квітня уряд доручив Міністерству освіти підготувати та внести на затвердження УЦР законопроект про оголошення садиби Хоменка (колишня садиба князів Трубецьких) національним надбанням та асигнував на її покупку 676 тис. крб.³⁰⁸

Дбав відділ і про збереження церковних старожитностей. На з'їзді київського духовенства весною 1917 р. за пропозицією М. Біляшівського було ухвалено резолюцію, за якою без дозволу пам'ятко-охоронних організацій заборонялося змінювати вигляд релігійних споруд, продавати старовинні церковні речі, перебудовувати, реставрувати, або зносити

³⁰⁵ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 144-148.

³⁰⁶ *Ернст Ф.* Мистецькі скарби Києва, потерпілі в 1918 році / Ф. Ернст // Розбудова держави. – К., 1994. – № 7. – С. 34-35.

³⁰⁷ *Нестуля О.* Згад. праця. – С. 27.

* На жаль, у документі не було вказано до якого саме музею.

³⁰⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 264, 286.

культурні будинки³⁰⁹. У серпні 1917 р. утворилося «Товариство друзів церковної старовини» для проведення роботи по охороні і збереженню відповідних пам'яток. До його керівництва увійшли Наталія Полонська, О. Жуковський, Сергій Маслов, Олександр Глаголев та ін.³¹⁰ У грудні того ж року Тимчасова Всеукраїнська православна рада надіслала до секретарства освіти листа з підтримкою пам'яток-охоронної політики уряду³¹¹.

У квітні 1918 р. був виданий цікавий циркуляр за підписом К. Широцького до настоятелів київських монастирів і церков. У документі пропонувалося «всякі щербини, простріли і проломи» у церковних будинках, що сталися при захопленні Києва більшовицькими військами у січні 1918 р., при ремонті «заховати цілими», бо вони «так само є слідами історії, її документами й тому вони самі або пам'ять про них, повинна бути захована на прийдешні часи»³¹².

Проте, незважаючи на усі зусилля, ситуація з охороною пам'яток залишалася вкрай складною, про що 18 квітня голова відділу та керівник секції М. Біляшівський докладав міністру освіти В. Прокоповичу. Він вказав, що багато панських маєтків розграбовано, знищено цінні бібліотеки, картинні галереї, збірки старовинних речей. Він наголошував, що в умовах відбудови зруйнованих війною місцевостей, жодна увага не зверталася на руїни старовинних українських замків, які використовувалися як будівельний матеріал. Така ситуація склалася із замком Любарта в Луцьку, Зінківським замком, фундаментами церкви Зарубського монастиря. Вказував він і на діяльність великої кількості іноземних

³⁰⁹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 20.

³¹⁰ *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні... – С. 286.

³¹¹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 124.

³¹² Там само. – С. 160.

антикварів, які масово скуповували старовинні речі на території України, складаючи за короткий час майже повноцінні музейні збірки. Тому, на його думку, важливо було пришвидшити працю по виявленню скарбів мистецтва та пам'яток старовини³¹³.

З цією метою нарада голів відділів департаменту мистецтв 28 березня, вбачаючи найбільш невідкладним завданням реєстрацію пам'яток старовини і мистецтва (археологічних, історичних, етнографічних та мистецьких), ухвалила при відділі охорони пам'яток та музейної справи створити секцію «Художньо-наукових експедицій по Україні» у складі 6 осіб. Новий підрозділ мав взяти на себе складання «опису України з художньо-історичного боку», організацію експедицій, вироблення їх планів і маршрутів, перш за все на Вороніжчину, Холмщину та Буковину³¹⁴.

З січня 1918 р. у відділі діяла комісія охорони пам'яток природи на чолі з П. Тутковським. У її складі працювали Георгій Висоцький, Л. Портенко та інші фахівці-природознавці. Вона займалась організацією та проведенням публічних лекцій про значення і важливість природних багатств; підготовкою проектів заснування національного музею природи, впорядкування заповідників у природно-кліматичних зонах України³¹⁵.

26 квітня відбулося обговорення та ухвалення законопроекту про охорону пам'яток старовини і мистецтва відділом охорони пам'яток. Попередньо він був розісланий до різних наукових і громадських установ для доповнення і узгодження³¹⁶. Документом встановлювалося, що усі пам'ят-

³¹³ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 162-163.

³¹⁴ Там само. – С. 151.

³¹⁵ Розовик Д. Культурне будівництво в Україні... – С. 291.

³¹⁶ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 149-151.

ки – «могили, городища, замчища, церквища, вали й окремі місця, що мають археологічне, чи історичне значення», не можуть бути розкопані, або порушені без дозволу Центрального комітету охорони пам'яток в Україні. Усі знахідки становили власність УНР та передавалися до державних і громадських установ. Перед тим відомості про них мали надходити до Центрального комітету, або до місцевих комітетів охорони пам'яток для визначення наукової і матеріальної вартості. Окремим пунктом визначалося, що пам'ятки «старого будівництва – руїни, замки, вежі, церкви, синагоги, дзвіниці, каплиці, будинки та ін.» будь-якої власності не можуть бути знесені, перебудовані, чи реставровані без дозволу Центрального комітету. Те ж стосувалося й внутрішнього оздоблення історичних споруд.

Пам'ятки та предмети, що знаходилися у приватній власності, та мали «український національний характер» не можна було вивозити за межі України без відповідного дозволу Комітету³¹⁷.

Як вже вказувалося вище, у складі відділу працював Центральний комітет охорони пам'яток, що проводив важливу культуро-охоронну роботу. Так, 21 лютого його засідання було присвячено питанню організації роботи з опису мистецьких об'єктів Києва, що постраждали внаслідок більшовицької окупації, для чого була створена комісія у складі Всеволода Обремського, Матушевського, В. Кричевського, Д. Щербаківського та Ф. Ернста. Розглядалася проблема збереження приватних колекцій, що були частково пошкоджені за більшовицької влади. Зокрема йшлося про збірку Миколи Терещенка у його садибі на Бібіковському бульварі, 34. Було вирішено «образи, рисунки і бібліотеку вивезти ... і передати під охорону в Академію мистецтв», інші речі – до Міського музею. До цього музею передавалися й предмети

³¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 27-27 зв.

мистецтва з терещенківського будинку № 12, розташованому на тій же вулиці³¹⁸. Додамо також, що окрім колекцій М. Терещенка у Києві було втрачено мистецькі збірки В. Кричевського, М. Грушевського та пограбовано інші приватні колекції³¹⁹.

На засіданні Комітету 18 квітня обговорювалося питання про демонтаж та перенос пам'ятників царської доби у столиці – Миколі I, Олександрю II, Іскрі і Кочубею. Пропонувалося їх не руйнувати, а зберегти на окремому складі. Піднімалася справа із зняттям гербів Російської імперії з окремих будівель. Було ухвалено зображення прибрати, а ті, що мали художню цінність, передати до музеїв. Два члени Комітету – К. Широцький та С. Макко, представник великоруського міністерства, – висловилися проти знесення будь-яких пам'ятників³²⁰.

У цьому зв'язку звернемо увагу і на лист із проханням забезпечити охорону пам'яток із царською символікою, що надійшов до Міністерства освіти також від Товариства студіювання мистецтв за підписом його голови С. Гілярова. У ньому зазначалося, що у багатьох випадках державні герби Російської імперії «нерозривно пов'язані із декоративним оздобленням будівлі і не можуть бути зняті без пошкодження й навіть руйнування» художньої цілісності споруди. Малися на увазі дзвіниця св. Софії, будівлі Степана Ковніра у Києво-Печерській лаврі, брама Кирилівського монастиря та ін.³²¹ Тож, мистецькі питання залишалися під пильною увагою громадськості, а Комітетом проводилася певна підготовча робота перед прийняттям урядових рішень.

³¹⁸ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 149.

³¹⁹ Ернст Ф. Згад. праця. – С. 33, 35-36.

³²⁰ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 163-165.

³²¹ Там само. – С. 152-153.

Після розгляду Радою Міністрів доповіді Міністерства внутрішніх справ про ліквідацію пам'ятників часів самодержавства у столиці, освітнє відомство видало доповідну записку, підготовлену відповідним відділом, у якій уряду було запропоновано демонтувати монументи Олександрю II, Іскрі і Кочубею біля Микільських воріт Київської фортеці та рештки пам'ятника П. Столипіну. Пам'ятник Миколі I рекомендувалося перенести до внутрішнього двору Київського університету св. Володимира. Стосовно пам'ятника Б. Хмельницькому передбачалося зняти з нього зображення двоголових орлів та замінити написи. Для керування цією роботою пропонувалося створити комісію за участю представників від Міністерства внутрішніх справ, істориків, архітекторів та митців. У подальшому вона мала розглянути питання пам'ятників царської Росії по всій Україні. Загалом ці заходи потребували 75 тис. крб.³²²

Вкажимо також, що 26 квітня відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва звернувся до начальника міліції Києва з проханням забезпечити охорону та нагляд за історичною забудовою міста³²³.

Секція музеїв відділу опікувалася, перш за все, діючими в країні музейними установами. На місця була розіслана анкета, що засвідчила їх тяжке матеріальне становище. За висновком співробітників секції, більшість музеїв не відповідала вимогам наукової організації закладів такого типу. Для виправлення ситуації вона зносилася з окремими з них. Паралельно намагалася привернути увагу широкої громадськості до суспільно-наукової функції цих культурних закладів, для чого були влаштовані відповідні лекції на

³²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 305-306.

³²³ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 165.

інструкторських курсах позашкільної освіти, робилися доклади у наукових товариствах, різних з'їздах. У вересні секція, за допомогою проф. П. Тутковського, склала план організації провінційних музеїв (повітових і міських), який був ухвалений з'їздом «Просвіт» 23 вересня 1917 р.³²⁴ Основним завданням місцевих музеїв мало стати збирання матеріалів «для найдокладнішого ознайомлення з місцевістю, що входить в район музею». Їх головна функція – «давати повну картину природи, її промислів, творчих сил минулого й сучасного життя., його побуту», – визначалася програмою місцевого повітового й районного музею³²⁵.

Влітку 1917 р. почалося створення нових музейних закладів за ініціативою місцевої творчої громадськості. Так, у липні у Харкові художником Сергієм Васильковським було утворено «Товариство – музей Слобожанщини». Основою збірки створюваного музею мали стати картини, старовинна зброя, колекція українського костюму з приватної колекції художника. На Полтавщині у м. Хорол ученим-археологом Володимиром Бірюковим було засновано народний науковий музей, що знаходився у віданні місцевого осередку «Просвіти» (літо 1917 р.). Подільське товариство культурно-історичних пам'ятників працювало над створенням «Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею» у м. Вінниця³²⁶. Передбачалося, що він буде виконувати науково-дослідні, освітньо-виховні та пам'ятко-охоронні функції³²⁷.

Крім з'ясування стану та поширення ідеї розвитку музейної справи у провінції, відповідно до плану роботи відділу від 11 вересня 1917 р., був розроблений проект реорганізації

³²⁴ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 4 зв.

³²⁵ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 129.

³²⁶ Там само. – С. 81-82, 123-124, 141.

³²⁷ *Нестуля О.* Згад. праця. – С. 9.

Київського мистецько-промислового і наукового музею для перетворення його на національний український музей. Пропонувалося побудувати ще один корпус для розміщення етнографічної експозиції. Передбачалось також виділити з зібрання музею його мистецьку частину, на основі якої створити Національну галерею та тимчасово розмістити її у Маріїнському палаці. Планувалося й утворення окремого мистецько-промислового музею^{328,*}. Паралельно Комітетом музею до 14 березня 1918 р. було підготовлено законопроект про нові штати музею, видатки на наукову роботу, поповнення колекцій й реставраційні роботи³²⁹. За пропозицією П. Холодного, палац, що знаходився у розпорядженні міністерства, був переданий ухвалою РНМ від 23 березня під Національний музей³³⁰. А 26 квітня РНМ затвердила передачу до Національного музею оригіналів малюнків, кліше, відбитків та інших матеріалів, що торкалися друкування українських грошей³³¹.

Восени 1917 р. був узгоджений план створення «Національного музею-архіву війни і революції». На початку жовтня співробітниками секції оглянуто київський артилерійський склад й з'ясовано, що зброю сучасного на той час зразка можна було легко зібрати. Що ж торкалося старо-

³²⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 4.

* Секція музейної справи підготувала пропозицію побудувати новий корпус музею на вул. Олександрівській (сучасна вул. М. Грушевського) у Царському саду, на території сучасного стадіону «Динамо» ім. В. Лобановського, навпроти вже діючої будівлі мистецько-промислового музею. За задумом розробників проекту, поруч мав розміститися «Український двір» з етнографічною експозицією, зібраний в Україні – хати, каплиці, дерев'яні церкви, за прикладом Стокгольмського національного музею.

³²⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 3, спр. 1, арк. 16-17 зв.

³³⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 225.

³³¹ Там само. – С. 311-312.

винних речей, то колишні збірки, у тому числі герби Київського магістрату, під час війни були вивезені до Москви і Курська, тому постало питання про їх повернення³³².

Стосовно низки діючих музеїв у м. Чернігів відділом планувалося об'єднання музею Василя Тарновського, а також міського, епархіального музеїв та музею архівної комісії в один для кращого упорядкування музейної справи у місті, про що було повідомлено Чернігівське губернське земство. У січні 1918 р. у записці Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині вказувалося, що ідея об'єднання музеїв міста була підтримана 14-им археологічним з'їздом ще у 1908 р. Від об'єднання відмовилося лише «Єпархіальне сховище», проте був складений статут «Об'єданого Чернігівського музею». Однак справа не була доведена до кінця. Вже у 1917 р. нею опікувався місцевий комітет охорони пам'яток. Він повідомив відповідний відділ освітнього міністерства, що з керівництвом Чернігівської чоловічої гімназії погоджено передачу під «об'єднаний музей» старого будинку пансіона гімназії. Але для цього потрібне було матеріальне відшкодування, тому комітет просив допомоги у просуванні цієї справи³³³.

За ініціативою Товариства по збиранню матеріалів з історії революційного руху у Харкові було започатковане створення музею історії революції міста. Тут також активно діяло товариство «Музей Слобожанщини». Його зусиллями у жовтні 1917 р. було закінчено підготовчу роботу до відкриття Музею Слобідської України³³⁴.

³³² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 4 зв.

³³³ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 112-113, 131-137.

³³⁴ Там само. – С. 15.

Тоді ж перед Київською міською думою було порушено питання про заснування «Комісії охорони краси м. Києва» та підготовлено план її діяльності. Комісія була обрана Думою 26 вересня³³⁵. У листопаді на її засіданні під головуванням М. Біляшівського був вироблений наступний план роботи: охорона старовинної архітектури міста та історичних урочищ; нагляд за художнім оздобленням новобудов, парками, скверами, озелененням та загалом зовнішнім виглядом міста; участь у плануванні будівництва нових районів, пам'ятників, фонтанів і т. ін.³³⁶

Планувалося заснування нових музейних установ, у першу чергу, на Волині і Холмщині. Для Поділля передбачалося розширення музею у Кам'янець-Подільському. Майбутні повітові музейні установи мали стати центрами освіти маленьких містечок. Що торкалося церковно-історичних, церковно-археологічних та епархіальних музеїв, пропонувалося їх об'єднання з місцевими.

У першій декаді жовтня секція провела нараду у справі збірки ікон Василя Щавинського, мистецтвознавця і колекціонера, яка знаходилася у Петрограді. Остання складалася з робіт видатних художників нідерландської та інших шкіл західноєвропейського живопису XVI–XVII ст. Власник висловив бажання передати свою колекцію та цінну бібліотеку з мистецтвознавства Україні та планував перевезення збірки до Києва. Одночасно з В. Щавинським обговорювалася ідея організації у Петрограді «Товариства прихильників українських музеїв», яка б займалася винайденням у Росії українських пам'яток та поверненням їх на батьківщину³³⁷.

3 жовтня 1917 р. відбулася нарада про заснування музею єврейської старовини за участю маляра Іссахара-Бара Рибак,

³³⁵ Нестуля О. Згад. праця. – С. 16.

³³⁶ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 116.

³³⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 4-5.

який щойно повернувся з подорожі по завданню Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва для обстеження пам'яток єврейської культури. За браком коштів він проїхав тільки половину наміченого маршруту, але йому вдалося зібрати дуже багатий матеріал, підготувати серію малюнків, фотографій та оригінальних речей. Було вирішено відкрити виставку його робіт та поширити ідею створення відповідного музею³³⁸.

В планах роботи секції була й організація Шевченківського або «Пам'яткового музею» у Києві з метою зберігання та експозиції збірок, присвячених Т. Шевченко та іншим видатним українським письменникам, ученим, артистам. Основу музейного фонду могли скласти «шевченківські» збірки Київського та Чернігівського музеїв. У березні до РНМ був поданий на розгляд проект закону про заснування у столиці Центрального кустарного музею³³⁹.

Ще однією складовою відділу охорони пам'яток мала стати секція «Відродження України» для збирання та систематизації пам'яток періоду революції, національного руху та Світової війни³⁴⁰.

Наступним напрямком роботи секції було проведення українізації діючих музеїв, таких як, Волинський, Харківський, Одеський та Херсонський. Склалися сучасні музейні статuti з метою їх реорганізації. Першими мали стати музеї Чернігова та Харкова. Для вироблення загального плану розвитку музейної справи в Україні проводилися попередні заходи зі скликання з'їзду музейних діячів³⁴¹.

Одним з напрямків діяльності відділу охорони пам'яток стала підготовча робота з повернення національних куль-

³³⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 4 зв.-5.

³³⁹ *Нестуля О.* Згад. праця. – С. 29.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 95.

турних і історичних цінностей з Росії. 29 вересня М. Біляшівський звернувся до генерального секретаря освіти І. Стешенка з пропозицією надіслати листа до українського комісара при Тимчасовому уряді з дорученням скласти список українських національних скарбів, що знаходилися у Петербурзі і Москві. За відомостями голови відділу, головні з них зберігалися в Ермітажі, Самсонівському соборі, Артилерійському музеї та інших місцях Петрограду, а також в Оружейній палаті у Москві. 2 жовтня І. Стешенко надіслав листа мистецтвознавцеві Олексію Новицькому до Москви з проханням взяти на себе складання списку українських реліквій³⁴². Того ж місяця голова освітнього відомства повідомив комісара у справах України Петра Стебницького, що складання такого реєстру українських цінних речей, що зберігалися у Петрограді, доручено В. Щавинському, у Москві – О. Новицькому³⁴³.

У жовтні–листопаді 1917 р. у Петрограді було створено комісію для реєстрації «предметів та документів історичного минулого України в фондах петроградських архівів, музеїв і приватних колекціях». До неї увійшли Федір Вовк (голова), М. Макаренко, П. Стебницький, С. Тройницький, В. Щавинський, П. Потоцький та ін.³⁴⁴ Згідно документу, датованому 19 грудня 1917 р., О. Новицький підготував відповідний список, що складався з 34 позицій³⁴⁵.

У квітні 1918 р. розпорядженням міністра народної освіти була утворена спеціальна комісія з метою підготовки матеріалів до повернення в Україну її історичних архівів,

³⁴² Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 99–100.

³⁴³ Там само. – С. 103.

³⁴⁴ Пам'ятки. Monuments. – Т. 1. – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – С. 12.

³⁴⁵ Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 103.

військових клейнодів та старожитностей. Вони мали бути враховані при укладанні майбутнього мирного договору з Росією. Комісія поділялася на три секції: архівну, на чолі з О. Грушевським, археологічно-мистецьку – М. Біляшівським, та фінансову – В. Скрипчинським³⁴⁶.

Отже, із заявлених у документах шести секцій відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва й музейної справи повноцінно діяли лише дві – охорони пам'яток та музейна. Загалом відділ працював у багатьох важливих напрямках, спираючись у своїй роботі на співробітництво як із численними фаховими громадськими організаціями та інституціями України, так і провідними культурними діячами.

3.4. Театральний відділ

У перші місяці роботи *театральний відділ* департаменту мистецтв визначив коло своїх обов'язків наступним чином: керування справами національного театру по всій Україні без втручання у їх внутрішню роботу; організація художніх театральних труп у великих містах України; нагляд за репертуаром та художнім рівнем театрів; заснування робітничих, сільських та зразкових мандрівних театрів.

Треба зазначити, що ще 4 травня 1917 р. у приміщенні музичної школи ім. М. Лисенка відбулося перше засідання Комітету українського національного театру при УЦР*. До його складу входили: М. Старицька, Д. Антонович, М. Бурчак, Зиновій Маргуліс, Марія Грушевська, Микола Орел-Степняк, Л. Старицька-Черняхівська, С. Черкасенко, І. Стещенко, Микола Вороний, Іван Мар'яненко. Пізніше склад Комітету був доповнений і у ньому також працювали О. Віленська, В. Віленський, Наталія Дорошенко, О. Стешенко,

³⁴⁶ Пам'ятки. Monuments. – Т. 1. – С. 13.

* Інша назва – Комітет по утворенню українського національного театру.

О. Штенгель, артист Олександр Мишуга, всього 31 особа. Головою був обраний В. Винниченко, товаришами голови – М. Старицька й Д. Антонович. Скарбником стала М. Грушевська, секретарем – М. Орел-Степняк.

На своєму засіданні 7 травня Комітет вирішив розпочати роботу по заснуванню у Києві трьох театрів: драми – для постановки українських та перекладних п'єс, зразковий народний театр – для побутових п'єс та оперети, та національний оперний театр. Тоді ж було порушено питання про передачу Троїцького народного дому під український театр.

Комітет працював над складанням репертуару нового українського театру. Пропонувалися твори українських авторів – І. Котляревського, І. Тобілевича, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Франка, П. Мирного, Л. Яновської та ін., а також іноземних – Ж. Моль'єра, Г. Ібсена, В. Шекспіра, Ф. Шиллера, В. Сарду. Велися переговори з режисером Ю. Гаєвським, згодом М. Вороним, про складання акторської трупи. Вже 1 вересня у Троїцькому народному домі мали розпочатися репетиції нового театру. Його назва, «Український національний театр», була затверджена Комітетом 17 серпня.

5 вересня Комітет українського національного театру ухвалив рішення про своє повне підпорядкування Генеральному секретарству освіти. 17 вересня у засіданні Комітету взяв участь І. Стешенко. Того ж дня до його складу увійшли також Микола Садовський (Тобілевич), Панас Саксаганський (Тобілевич), Ганна Затиркевич-Карпинська, Любов Яновська, Ольга Косач (Олена Пчілка) та Степан Васильченко. Згодом він був перетворений на Комітет Українського національного театру при освітньому секретарстві, ставши, таким чином, урядовою установою³⁴⁷. Наприкінці вересня він розглянув і ухвалив проект організації драматичної школи для робітників

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 58, арк. 2-2 зв., 11-11 зв., 21-23, 26 зв., 29.

у Києві, директором якої було обрано М. Старицьку. З часом установа трансформувалася у «Народну драматичну школу».

Окрім керування діяльністю «Українського національного театру» Комітет працював над створенням національного оперного театру. Передбачалося, що до завдань Комітету буде належати формування нових театральних труп, постановка вистав, оренда приміщень, розгляд та ухвала видатків театрів, контроль за їх роботою. Цей орган мав також обрати зі свого складу 7 осіб, утворивши ще один орган – театральну комісію, із залученням до співпраці трьох представників від національних меншин. Комісія мала відати справами усіх національних театрів на території України та захищати їх інтереси³⁴⁸. Навесні 1918 р. Комітет був реорганізований на Театральну раду при Міністерстві освіти³⁴⁹.

Восени 1917 р. театральний відділ займався влаштуванням режисерських та інструкторських курсів, складанням хрестоматії для драматичних шкіл, підготовкою до друку першої серії «режисерських видань» (п'єс). Для постановки оперних вистав українською перекладалися лібрето найбільш відомих і популярних опер, винайдена сцена, літній театр, для української оперної трупи. Для з'ясування стану театральної справи в Україні проводилася розсилка анкет по філіях «Просвіт». У жовтні було розіслано 410 таких анкет, їх загальна чисельність складала 810³⁵⁰. Йшов процес організації українського культурно-просвітницького кінематографа³⁵¹.

На початку грудня 1917 р. театральний відділ діяв у складі чотирьох секцій: театральної, літературно-видавничої, педагогічної та кінематографічної (голова – Я. Яцовський). Штат відділу передбачав 24 посади, з яких вакантними були

³⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 196, арк. 10–10 зв.

³⁴⁹ Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 58, арк. 29 зв.-30.

³⁵⁰ Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 197, арк. 2.

³⁵¹ Там само, арк. 9-9 зв.

17³⁵². У березні 1918 р. штат складався вже з 29 посад, але працювало лише 7 співробітників³⁵³. Отже, більше, ніж на 75 % штат був недоукомплектованим.

Взимку 1917–1918 рр. робота підрозділів департаменту розподілялися наступним чином.

Театральна секція працювала над влаштуванням кількох театрів, у тому числі зразкового театру маріонеток; організацією театральної бібліотеки; створенням інформаційного бюро; закладенням складу театральних декорацій та бутафорії для підтримки просвітницьких театрів; заснуванням історико-театрального музею.

За фінансової підтримки Міністерства освіти на Лук'янівці у Києві спектаклем за п'єсою І. Карпенка-Карого відкрився робітничий театр. Розвивалася мережа самодіяльних колективів у різних містах України, їх кількість на весну 1918 р. становила понад 1 тис.³⁵⁴ Як вказує Д. Розовик, окрім 6-8 театрів, що діяли у Києві, навесні 1918 р. низка російськомовних труп Чернігова, Полтави, Катеринослава, Житомира та інших міст розпочали показ вистав українських авторів, називаючи себе українськими народними театрами. За підрахунками автора таких колективів було більше двадцяти³⁵⁵.

Весною 1918 р. театральна секція планувала припинити діяльність Народного мандрівного театру, організувавши замість нього пересувний кінотеатр, який би демонстрував програму патріотичного змісту³⁵⁶. 22 квітня РНМ ухвалила законопроект міністерства освіти про асигнування 210.900 крб. на потреби театрального відділу Міністерства народної освіти³⁵⁷.

³⁵² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 29, арк. 3-3 зв.

³⁵³ Там само, спр. 39, арк. 45.

³⁵⁴ *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр... – С. 238, 241.

³⁵⁵ Там само. – С. 238.

³⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 66-66 зв.

³⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – Т. 2. – С. 298.

26 квітня 1918 р. відділ повідомляв міністру, що Театральною радою міністерства на засіданнях 4 та 23 квітня було ухвалено рішення про заснування у Києві окрім театру Троїцького народного дому, Державного театру драми і комедії. Це рішення обумовлювалося тим, що п'єси, що йшли на сцені Троїцького дому мали побутовий, тобто народний характер. Такий репертуар мав неабиякий успіх у публіки. Проте, зважаючи на важливість поступового розвитку національного театру, Рада пропонувала відкриття нового театру з метою розширення репертуару. Малася на увазі постановка серйозних п'єс вітчизняних та іноземних драматургів, розвиток акторської майстерності та театрального мистецтва в цілому. Директором майбутнього театру Радою був обраний В. Винниченко.

Літературно-видавнича секція займалася підготовкою та виданням підручників для театральних шкіл, класичних та дитячих п'єс. Планувалося видання театрального журналу з публікацією сучасних п'єс, що отримали премії на організованих відділом конкурсах; створення театральної бібліотеки. Весною 1918 р. у звіті секції вказувалося, що її співробітниками було підготовлено та видано каталог п'єс, рекомендованих для шкільних вистав; підготовлені до друку твір Т. Шевченка «Назар Стодоля» та режисерське видання «Наталки Полтавки»³⁵⁸.

Педагогічна секція відала справами театральних шкіл, режисерських та інструкторських курсів; заснуванням спеціалізованих шкіл – драматичних, акторських, режисерських; складанням їх програм, а також здійснювала нагляд за їх роботою. Опікувалася викладанням спеціальних предметів та постановкою театральних вистав у школах. Планувалося

³⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 65 зв.

заснування фахового друкованого органу з театральньо-педагогічної справи.

Восени 1917 р. секцією було організовано українську народну драматичну школу. Перший набір склав 25 слухачів. Заняття розпочалися 8 жовтня. Влаштовані інструкторсько-режисерські курси, на які записалося 30 студентів. Курси мали відкритися 20 січня 1918 р., але через більшовицький наступ на Київ, так і не запрацювали³⁵⁹. Секція планувала розпочати їх роботу у складі 56 слухачів наприкінці травня з викладанням фахових дисциплін: будова сцени, декоративне мистецтво, сценічні ефекти, технічна режисерська справа, теорія постановки п'єс, театральний грим, теорія кіно-драми, а також загальноосвітніх предметів. Читання лекцій погодили з А. Нікольським, К. Широцьким, Олександром Кисельовим, Ю. Гаєвським, М. Садовським, М. Бурачеком, проф. Гоблуцьким³⁶⁰.

Секція кінематографічна була заснована у січні 1918 р. з метою проведення безкоштовних народних сеансів, для початку у Києві. У своєму розпорядженні вона мала кіноапарат і збірку фільмів культурно-просвітницького характеру. Зважаючи на важливість кінематографу як мистецтва, планувалося значно розширити роботу секції. Для проведення кіносеансів у провінційних містах театральний відділ у квітні 1918 р. звернувся до міністра шляхів з проханням надати дозвіл безкоштовного проїзду своїх агентів по залізницях УНР³⁶¹. Кіносеанси влаштовувалися у школах і військових частинах. У планах роботи була допомога розвитку мережі державних українських кінотеатрів; створення власної кіностудії для висвітлення найважливіших подій політичного і

³⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 65 зв.

³⁶⁰ Там само, спр. 199, арк. 81.

³⁶¹ Там само, спр. 119, арк. 74-74 зв.

громадського життя краю; демонстрації художніх сценічних творів і зйомок картин культурно-наукового характеру³⁶².

У звіті, датованому весною 1918 р., вказувалося, що секція домовилася з Володимиром Добржанським, одним з перших кінооператорів Києва, в справі фільмування усіх видатних подій державного і громадського життя України. За кордон були відряджені співробітники секції для проведення переговорів з іноземними фірмами щодо відкриття у столиці ательє для репродукції знімків та вистав історичного, патріотичного, культурно-наукового змісту³⁶³. Тоді ж був підготовлений законопроект про влаштування у столиці українського культурно-просвітнього кінотеатру та кіно-лабораторії при ньому³⁶⁴.

3.5. Музичний відділ

Початок організації і роботи *музичного відділу* припадає на серпень 1917 р. Зазначимо, що одним з рішень з'їзду представників «Просвіт», що відбувся 20 вересня 1917 р. у Києві, було доручити Генеральному секретарству освітніх справ відкрити спеціальні курси для навчання співу, організувати зразкові й мандрівні хори, розробити проект народної консерваторії, заснувати музичний фонд ім. М. Лисенка, відкрити «школи нотного співу», народні оркестри, «завести видавництво нот та склад музичних інструментів»³⁶⁵. Отже, музичний відділ створювався з метою розвитку музичної культури та музичної освіти в Україні. Його головним завданням стала підготовка до відкриття різних музичних курсів, шкіл та консерваторій усіх типів; заснування товариств, музеїв та архівів з музичної справи; видання

³⁶² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 29, арк. 4-5.

³⁶³ Там само, спр. 15, арк. 66.

³⁶⁴ Там само, спр. 199, арк. 15.

³⁶⁵ Вільна Українська школа. – К., 1917. – № 1. – С. 44-45.

фахових часописів і альманахів; призначення стипендій і пенсій; скликання з'їздів музичних діячів, громад, народних хорів, оркестрів і т. ін.; заснування та організація музичних конкурсів³⁶⁶.

На початку своєї діяльності, восени 1917 р., відділ займався улаштуванням Національного хору в Києві, складанням його статуту та набору хористів. Останній почав працювати в жовтні 1917 р.³⁶⁷

Планувалося, що робота музичного відділу буде проводитися не стільки у Києві, скільки в українській провінції для збирання етнографічних матеріалів, організації народних хорів і т. ін.³⁶⁸ Одним з перших його заходів стала підготовка відозви-анкети для розсилки на місця. У ній зазначалося, що музичне мистецтво є одним з кращих елементів освіти, а пісня «завжди йшла поруч» із національним відродженням. О. Приходько, український хоровий диригент і педагог, з цього приводу писав на сторінках журналу «Вільна українська школа»: «Народу треба дати культурну розвагу: вільні хвилини відпочинку від роботи треба заповнити чим-небудь корисним, дати потрібну роботу для розуму, задовольнити естетичні потреби»³⁶⁹. Тому музичний відділ надавав великого значення організації народних хорів, оркестрів, музичних шкіл, народних консерваторій, диригентських курсів. Відтак, серед пріоритетних завдань стало створення народних хорів, як «цінної культурної інституції». В одній з відозв відділу йшлося про потребу у влаштуванні безкоштовних курсів диригентів для підготовки керівників хорів. Їх планувалося організувати у літні місяці. Документ містив й прохання надати відомості про вже існуючі хори, оркестри й

³⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 16.

³⁶⁷ Там само, спр. 15, арк. 6-6 зв.

³⁶⁸ Там само, спр. 29, арк. 7.

³⁶⁹ Вільна українська школа. – К., 1917. – Жовтень. – С. 91.

інші громадські музичні установи та заздалегідь подавати заявки про навчання на диригентських курсах³⁷⁰.

На підтримку заявленого першочергового завдання, організації народних хорів, відділ музики працював над відкриттям шкіл нотної грамоти, де б вокалісти могли одержати знання з сольфеджіо та основ теорії музики. Передбачалося, що школи нотної грамоти влаштуватимуться, перш за все, при вже діючих хорах³⁷¹. Відповідно до розробленої програми навчання у цих школах курс тривав 6 тижнів (по 4 лекції з теорії музики та сольфеджіо на тиждень). Був складений проект статуту. Школи поділялися на три типи – постійні, тимчасові та пересувні. До них приймалися усі, здібні до співу, без різниці статі і національності. Навчання було безкоштовним. Наприкінці курсу випускники мали скласти іспит і в разі успіху, отримували відповідне свідоцтво. Нотні школи перебували під контролем музичного відділу міністерства освіти³⁷². За підрахунками Д. Розовика за доби Центральної Ради було відкрито 22 курси нотної грамоти, 13 курсів хорового співу, а також курси підготовки диригентів оркестрів та хореографів³⁷³.

Восени 1917 р. у Києві, за фінансової підтримки Генерального Секретаріату, було засновано Український національний хор під керівництвом К. Стеценка. Одночасно у великих містах – Чернігові, Полтаві, Житомирі, Вінниці, Харкові, Кам'янець-Подільському та ін., склалися професійні і напівпрофесійні хорові й танцювальні колективи. До весни 1918 р. було організовано понад 20 професійних музично-хорових колективів та десятки напівпрофесійних³⁷⁴.

³⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 205, арк. 13-13 зв.

³⁷¹ Там само, арк. 15.

³⁷² Там само, арк. 14.

³⁷³ *Розовик Д.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр... – С. 242.

³⁷⁴ Там само. – С. 241.

Треба зазначити, що до середини грудня 1917 р. у музичному відділі працювало всього 4 особи. Його робота поділялася між кількома секціями: етнографічною, організації хорів, педагогічно-теоретичною та церковного співу.

Етнографічна секція утворилася протягом листопада 1917 р. – січня 1918 р. із штатом з чотирьох співробітників. Її завданням було збирання зразків народної музичної творчості по всій Україні, наукова музична і літературна обробка зібраних матеріалів та підготовка їх до видання. Окремо мали студіюватися зразки місцевих церковних співів. Одночасно із цим передбачалася зйомка місцевості, де збирався матеріал. Для цього планувалися етнографічні експедиції, засновувалися наукові кабінети і архіви для збирання та фіксації етнографічного матеріалу. До співпраці передбачалося запросити філологів для роботи над текстами пісень та перекладення усієї етнографічної роботи з аматорського на науковий ґрунт. Одним з перших кроків секції стала розсилка анкети до просвітніх інституцій, священників-учителів та окремих діячів для з'ясування стану етнографічних досліджень у музичній галузі на місцях; проживання та діяльність кобзарів, лірників, сопілкарів. Ці відомості збиралися для створення «музично-етнографічної карти» України, що визначила б характер народної музики у різних місцевостях. Опікувалася секція збором музично-етнографічного матеріалу у приватних осіб. Був організований запис народних пісень у виконанні мешканців Києва у спеціально облаштованому двома хронографами етнографічному кабінеті³⁷⁵.

До роботи по музичній обробці народної музики були залучені Микола Леонтович, К. Стеценко, Яків Степовий, Григорій Верьовка, Михайло Вериківський³⁷⁶.

³⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 76-77 зв.

³⁷⁶ Розовик Д. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр... – С. 242.

Секція організації хорів, із штатом з чотирьох співробітників, ставила за мету створення народних хорів в кожному місті і селі, а по можливості й народних оркестрів. Ця робота вимагала великої кількості диригентів, тому було вирішено закласти спеціальні диригентські курси при секретарстві народної освіти та запросити до них кращих лекторів, музикантів і диригентів. У листопаді 1917 р. планувалося, що такі курси відкриються влітку 1918 р. в губернських центрах та великих повітових містах. Курси мали стати безкоштовними, а їх випускники, за задумом організаторів, – працювати над розповсюдженням традицій хорового співу³⁷⁷. У планах роботи секції на 1918 р. була організація 10 курсів диригентів; заснування у великих містах України українських народних хорів; створення центрального складу музичних інструментів та нот; організація бібліотеки; опікування військовою музикою³⁷⁸.

Секція інспектувала вже діючі хори, забезпечувала їх нотами, музичними інструментами; розробляла хорові і оркестрові статuti. Для друку нот планувалося облаштувати літографію. Розпочалася робота по заснуванню у Києві симфонічного оркестру ім. М. Лисенка³⁷⁹. До 1918 р. було проведено переговори з адміністрацією Михайлівського монастиря у Києві про виділення помешкань для школи диригентів.

Справою музичної освіти в Україні мала займатися секція педагогічно-теоретична та церковного співу (згідно штатного розкладу вона складалася з 4 співробітників), що утворилася наприкінці жовтня 1917 р. Реформа навчання співу, підготовка підручників, відкриття нових і українізація існуючих музичних шкіл – їх перші завдання. Друк підручників, апробація теоретичних та методичних нововведень у

³⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп.1, спр.205, арк. 13-13 зв.

³⁷⁸ Там само, спр. 15, арк. 78 зв.-79.

³⁷⁹ Там само, арк. 79 зв.

середніх та вищих школах, видання дозволу на відкриття музичних шкіл на підставі апробації їх програм – такими були основні функції підрозділу. При педагогічній секції була утворена комісія для складання збірника пісень для дітей дошкільного віку. Його підготовка була доручена Я. Степовому. У січні 1918 р. збірник був переданий до друку.

Проводилася підготовча робота по скликанню всеукраїнського з'їзду учителів співу. Планувалося утворити при усіх музичних школах колишнього Імператорського музичного товариства відділення (кафедри) української народної музики³⁸⁰. У галузі церковного співу передбачалася його «націоналізація і оброблення»³⁸¹.

Отже, як свідчать документи, внутрішня структура музичного відділу складалася протягом осені 1917 р., але через невелику кількість співробітників до кінця року не було чіткого поділу функцій між секціями. На практиці найбільше вдалося зробити у галузі заснування народних хорів.

3.6. Бібліотечно-архівний відділ

Штат *бібліотечно-архівного відділу*, створеного у вересні 1917 р., у складі двох секцій, бібліотечної і архівної, на початку грудня складався з 12 осіб³⁸². Спочатку відділ очолював О. Грушевський, у квітні 1918 р. його замістив В. Модзалевський. Відповідно до плану діяльності, підготовленого О. Грушевським у жовтні 1917 р., його головними завданнями було збирання архівних матеріалів та передача їх до національного і районних архівів; повернення в Україну архівів та збірок, що знаходилися у російських сховищах; наукова обробка архівних матеріалів та складання відповідного реєстру; видання архівних документів; заснування

³⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 77 зв.-78.

³⁸¹ Там само, спр. 12, арк. 14-15.

³⁸² Там само, спр. 29, арк. 9.

національної бібліотеки по українській історії і літературі, а також нових районних бібліотек; опікування поповненням їх фондів; скликання спеціальної архівної комісії³⁸³; видання фахового журналу «Пам'ятки»; та впровадження заходів по рятуванню приватних і державних архівів³⁸⁴.

Архівною секцією відділу збиралися відомості про стан та документальний склад учених архівних комісій, що діяли в Україні. Так, 21 жовтня 1917 р., у відповідь на запит Таврійська учена архівна комісія повідомляла, що її архів мав 3-4 тис. справ XIX ст. Комісією видавалися «Известия», всього вийшло 54 номери³⁸⁵. У листопаді секція звернулася до Глухівської української громади та В. Модзалевського із запитом про наукову розробку архівних документів з історії України на Чернігівщині, а також стану музею, бібліотеки й приватного зібрання Федора Уманця у м. Глухів. 20 листопада було отримано докладного листа від В. Модзалевського із списком державних, громадських та приватних архівів³⁸⁶. Цікавилася секція й станом справ єпархіальних архівів.

У січні 1918 р. була розроблена анкета для збору інформації щодо існуючих в Україні архівних установ, що складалася з 6 пунктів: місце розташування, датування документів, наявність описів, охорони та ін. Секція отримувала та збирала матеріали з місць. Так, наприклад, 27 квітня Олексієм Барановичем була надіслана записка про стан архіву Київського губернського управління³⁸⁷.

Вирішувалася проблема виділення приміщень для зберігання архівних збірок. 18 грудня було отримано листа від ректора Київського університету св. Володимира зі згодою

³⁸³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 95.

³⁸⁴ *Приходько Л.* Згад. праця. – С. 99.

³⁸⁵ Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – 1998. – С. 38.

³⁸⁶ Там само. – С. 40-42.

³⁸⁷ Там само. – С. 43-44, 55.

надати площу для приватних архівів³⁸⁸. Опікувалася вона й питанням збирання і збереження сучасних на той час документів. 11 січня 1918 р. бібліотечно-архівний відділ надіслав звернення до Генерального секретарства військових справ про негайне збирання воєнно-історичних документів, припинивши їх передачу до московського архіву Головного штабу. Надалі матеріали пропонувалося надсилати до військово-історичного відділу* у Києві³⁸⁹. Була розпочата робота, у співпраці з «Музеєм-архівом війни і революції 1914–1917 рр.», по формуванню архіву «Південно-Західного фронту Союзу міст»³⁹⁰.

У продовження справи повернення національних історичних цінностей з Росії, якою займався департамент мистецтв, 3 квітня 1918 р. було розіслано листи до діячів культури з проханням надати відомості про документи і архівні збірки, що мали бути повернуті російським урядом Україні³⁹¹. 12 квітня спеціальна комісія затвердила відповідний список архівних матеріалів³⁹².

За дорученням секції на місця відряджалися фахівці-архівісти для вивчення стану приватних архівів. Так, О. Баранович 22 квітня звітував про свою подорож на Волинь. Він зазначав, що тут зберігалися цінні збірки як у приватних осіб, так і в урядових інституціях. Проте через погане сполучення та підозрілість і недовіру місцевої громадськості, особливо польської, О. Барановичу вдалося певним чином обстежити лише середню та південну частини Волинської губернії. Він також запропонував доручити збирання відомостей про

³⁸⁸ Пам'ятки. Monuments... – С. 43.

* Вочевидь, мався на увазі Музей-архів війни і революції.

³⁸⁹ Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – С. 44-45.

³⁹⁰ Приходько Л. Згад. праця. – С. 100.

³⁹¹ Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – С. 49.

³⁹² Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.)... – С. 24.

місцеві архіви для складання докладного реєстру місцевим освітнім діячам та земством³⁹³.

Тоді ж О. Барановичем, вочевидь під враженням від по-дорожі на Волинь, було підготовлено доповідну записку, в якій автор вказував, що по містах і селах України знаходиться велика кількість архівних матеріалів, дуже цінних для історичної науки. Проте, більшість з них зберігалася у не-належних умовах, у непристосованих для цього приміщен-нях. «Особливо ж небезпечно з архівами панськими, багато розграблено і зараз є в руках темних селян, які не надають жодної вартості старим паперам», – писав О. Баранович. Тому, на його думку, архіви мали бути приведені до ладу, скільки б це не коштувало. Першим кроком для цього мало стати складання найбільш повного реєстру архівних мате-ріалів та його публікація. Це, у свою чергу, вказував О. Баранович, уможливило б видання закону про заборону вивозу архівних матеріалів за кордон. Вказував автор і на особливу важливість досягнення угоди з польськими науко-вими і політичними колами з цього питання, що дозволило б «відчинити нам двері до панських скарбів наукових». Всі ці заходи, на переконання О. Барановича, були невідклад-ними³⁹⁴.

У березні 1918 р. архівна секція працювала над орга-нізацією Українського центрального архіву³⁹⁵. Була створена «Комісія по виробленню проекту утворення Центрального архіву» і порядку передачі до нього справ «касуємих і лік-відуємих губерніяльних і повітових інституцій Міністерства внутрішніх справ», до якої увійшли О. Левицький (голова), Д. Ганжулевич, П. Тесельський, Олексій Мердер, І. Каманін, Микола Гудзій. У квітні 1918 р. відбулося її перше засідання. Навесні 1918 р. О. Грушевський розпочав розробку концепції

³⁹³ Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – С. 53-54.

³⁹⁴ Там само. – С. 54-55.

³⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 153, арк. 13.

Національного архіву як державної установи для збереження історичних джерел, їх належного зберігання та доступу до них науковців³⁹⁶.

У планах було створення нових районних архівів та підтримка й координація роботи архівних комісій; перепідпорядкування відділу «Музею-архіву війни і революції 1914–1917 рр.», діючого при Всеукраїнській раді військових депутатів на чолі з О. Благодіром*, з метою створення воєнно-історичного архіву. Як свідчать документи, у березні 1918 р. у Полтаві було засновано Історичний архів Полтавщини при музеї народної управи для збереження документів з історії краю. Планувалося збирати та систематизувати документи як урядових, так і громадсько-політичних організацій, а також періодичні і неперіодичні видання, що мали стосунок до національного революційного руху на Полтавщині за два останні роки³⁹⁷. Йшла підготовча робота до видання фахового часопису «Пам'ятки»³⁹⁸.

Одним з перших заходів *бібліотечної секції* стало звернення від 28 жовтня 1917 р. до видавництв України із закликом надсилати друковану продукцію для утворення бібліотеки-архіву друків³⁹⁹. Одночасно готувався проект закону «Про обов'язкову надсилку друкарнями усіх видань» для їх бібліографічної реєстрації⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Приходько Л. Згад. праця. – С. 101.

* Цей музей був створений при культурно-освітній комісії Всеукраїнської ради військових депутатів у травні 1917 р. Основу його колекції становили документи Всеукраїнських військових з'їзтів, виборів до російських та українських Установчих зборів, копії законодавчих актів УЦР (Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – С. 11).

³⁹⁷ Пам'ятки. Monuments... – Т. 1. – С. 43.

³⁹⁸ Там само. – С. 4-5

³⁹⁹ Там само. – С. 12.

⁴⁰⁰ Приходько Л. Згад. праця. – С. 100.

За даними Д. Розовика, до 1917 р. в Україні існувало лише 18 бібліотек, переважно у містах. Відтак, у 1917 р. був розроблений план створення мережі нових бібліотек, книгарень, хат-читалень по всій Україні. Цей план був підтриманий громадськістю й до весни 1918 р. зусиллями місцевих «Просвіт», громадських організацій та профспілок було відкрито більше 2 тис. бібліотек і хат-читален у містах, містечках та селах⁴⁰¹.

Навесні 1918 р. підрозділ займався справою створення Української національної бібліотеки. На засіданні спеціальної комісії 27 квітня було вирішено, що її основу має скласти Київська міська публічна бібліотека. Комісія звернулася до Міської уми, як власниці бібліотеки, з пропозицією розпочати переговори щодо умов, на яких Дума може погодитися передати бібліотеку до створюваної Української національної бібліотеки. Для обговорення цього питання Думі було запропоновано надіслати своїх представників на чергове засідання комісії, яке мало відбутися 9 травня 1918 р.⁴⁰² Відтак, ця справа продовжилася за часів Гетьманату.

Треба зазначити, що наприкінці березня 1918 р. на спеціальній нараді голів відділів департаменту народного мистецтва Міністерства освіти було визнано незадовільним стан справ через відсутність об'єднуючого органу. Робота відділів та секцій просувалися дуже повільно. Виходячи з тієї позиції, що розвиток мистецтва був необхідною складовою державного будівництва, нарада висловила за утворення окремого міністерства культури і мистецтва. З огляду на неможливість швидкого вирішення цієї справи, пропонувалося призначити ще одного товариша міністра освіти та передати означені питання під його юрисдикцію. Пропонувалося також засну-

⁴⁰¹ *Розовик Д.Ф.* Розбудова бібліотечної та архівної справи в Україні... – С. 93-94.

⁴⁰² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 20 зв.

вати нові відділи: популяризації мистецтва, художньо-наукових експедицій, видавничий і фінансовий⁴⁰³.

Отже, більшість з перелічених планів та проектів департаменту мистецтв залишилася лише на папері. У звіті підрозділу від 20 березня 1918 р., наголошувалося, що головною перешкодою в його роботі було, перш за все, недостатнє фінансування. У документі голова відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва та музейної справи М. Біляшівський вказував на недооцінку та не усвідомлення урядом важливості культурної праці та значення створення таких серйозних інституцій, як національна українська галерея, національні архів і бібліотека⁴⁰⁴.

⁴⁰³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 26-26 зв.

⁴⁰⁴ Там само, спр. 210, арк. 13 зв.

Підсумки

Загалом треба наголосити, що питання освіти були одними з пріоритетних із самого початку діяльності Української Центральної Ради. Вже з середини березня при ній діяла шкільна комісія на чолі з І. Стешенко, що взяла курс на українізацію школи. Для керівництва цим процесом при УЦР була утворена Українська шкільна рада. Влітку 1917 р. відбулися курси української мови для учителів, окремі підготовчі курси для інструкторів по справах освіти, а також зроблені спроби організації таких курсів на всій території України. Проте позиція російського освітнього міністерства гальмувала цю роботу. Відсутність допомоги, протидія офіційної російської школи, вороже ставлення до українського руху значним чином ускладнювали роботу створеного у червні 1917 р. Генерального секретарства народної освіти. Тим не менше, влітку 1917 р. було влаштовано 50 учительських курсів. У таких умовах успіх справи напряму залежав від активізації зусиль місцевих громадських, просвітницьких, наукових діячів, організацій та земств. Паралельно освітнє відомство працювало над переходом початкової школи на українську мову викладання з вересня 1917 р.

Зазначимо, що на початку діяльності Генерального секретарства освіти (згодом Міністерства освіти) робота його підрозділів обмежувалася м. Києвом. Поступово окреслювалися плани майбутньої праці. Влітку 1917 р. проходила робота по складанню проекту «нової єдиної школи», який був розглянутий Другим Всеукраїнським учительським з'їздом. Всеукраїнський професійний учительський з'їзд заклав підвалини створення Всеукраїнської учительської спілки. Рішення цих форумів визначили головні цілі та завдання освітнього секретарства. Результатом їх праці та відповідної роботи відомства став проект, що окреслював компетенцію та функції останнього. Головними завданнями у галузі народної

освіти стало створення умов для переходу до загальної обов'язкової освіти; підготовка побудови «єдиної школи» – від дошкільної освіти до вищої; сприяння розвитку мережі спеціалізованих професійних навчальних закладів; проведення загальної реформи освітньої системи в Україні – вироблення проекту «нової по змісту і по формі школи».

Протягом 1917–1918 рр. проводилася праця по розробці плану управління народною освітою в країні, що враховував національні культурні потреби народів, що проживали в Україні, забезпечував право на вільний розвиток національної школи. Він передбачав передачу частини повноважень та функцій керування освітньою галуззю місцевим органам влади, що мало сприяти демократизації та децентралізації процесу освіти та врахуванню місцевих та національно-культурних потреб українських громадян, а також залученню й об'єднанню культурних і просвітніх організації України. Поступово положення цього плану втілювалися у життя. Проте, відповідний законопроект за часів Центральної Ради ухвалений не був.

Восени 1917 р. головним напрямком роботи відомства стало проведення українізації освітніх закладів усіх рівнів – включення до навчальних програм дисциплін з української мови, літератури, історії й географії України, та перехід на викладання українською. Найбільш вдало цей процес проходив у нижчій школі. Стосовно середньої школи – однією з перешкод став досить значним опір з боку про-російсько налаштованого міського населення. Загалом при проведенні українізації навчальні заклади зіткнулися з низкою проблем – бракувало національних учительських кадрів, розроблених учбових програм, українських підручників, посібників та іншої друкованої продукції. Значним був й негативний вплив хронічної нестачі коштів, оскільки Тимчасовий уряд не квапився переводити грошові засоби на рахунок Генерального Секретаріату.

Неоднозначно проходила українізація діючих в Україні університетів та інститутів через протиукраїнську позицію керівництва вишів, яке активно, за існування Тимчасового уряду, згодом пасивно, протидіяло політиці українізації вищої школи. Відтак, освітнє відомство обрало тактику не одномоментного, а поступового впровадження предметів українознавства у середніх школах та заснування відповідних кафедр в університетах із паралельним відкриттям українських гімназій та вишів. Було засновано Народний український університет, Академію мистецтв, Педагогічну академію, Народний політехнікум, Польський й Єврейський університети та народні університети ще у п'яти містах України. Проводилася робота по відкриттю українознавчих кафедр у діючих університетах Києва, Харкова та Одеси.

Складався інститут повітових і губернських комісарів освіти.

З літа 1917 р. почалося формування апарату Генерального секретарства (Міністерства) народної освіти. До кінця квітня 1918 р. у його складі працювало 5 департаментів: вищої і середньої освіти; нижчої освіти; позашкільної та дошкільної освіти; професійно-технічної освіти; мистецтв. З них чотири займалися безпосередньо освітніми справами та один – питаннями мистецтва і культури.

Поступово міністерство охоплювало головні ланки освітньої роботи від реорганізації та створення нижчих та середніх шкіл, заснування університетів – до керівництва дошкільним вихованням і позашкільною освітою. Департамент вищої і середньої школи проводив підготовку до перебудови та фінансування Наукового товариства ім. т. Шевченка, опікувався підготовкою національних наукових кадрів; виробленням української термінології.

Розроблялася законодавча база реформування у сфері освіти. Було ухвалено закони про тимчасове шкільне управ-

ління; встановлення окремої посади учителя української мови і літератури у середніх і вищих початкових школах України; тимчасовий закон про функції педагогічних рад середніх шкіл; затверджено їх штати. Склалися учбові плани й програми викладання для шкіл усіх типів. Розроблялися програми з національного виховання учнів.

У співпраці з місцевими просвітніми й громадськими організаціями проводилася робота по влаштуванню вечірніх і недільних шкіл для дорослих, відкриттю дитячих садків, будинків дитини; заснуванню курсів інструкторів позашкільної освіти, центрального складу фільмів, музичних інструментів і т. д. Було взято під керівництво адміністративно-господарчі та педагогічні справи дитячих притулків. Розроблений регламент дошкільних дитячих закладів, положення з виховання і навчання у притулках.

Не залишилася поза увагою освітнього міністерства й система професійної освіти. До його компетенції входили технічні, професійні, сільськогосподарські, медичні навчальні заклади. Упорядковувалася технічна термінологія.

Окрім праці над загальними планами управління освітою в Україні та проектом єдиної школи, співробітники міністерства опікувалися й суто практичними питаннями – розсилкою анкет, збиранням необхідної інформації. Окремі відділи департаментів займалися підготовкою та виданням підручників, посібників та інших учбових матеріалів.

При відомстві діяла низка спеціалізованих комісій по розробці підручників з різних галузей знань для навчальних закладів. За часів УЦР розпочала роботу правописна комісія.

Окремо слід вказати на багатовекторність діяльності департаменту мистецтв – театр, музика, скульптура, художня промисловість, охорона пам'яток старовини і мистецтва, архівна й бібліотечна справа. До його компетенції входило сприяння розвитку української скульптури. Проводилася пра-

ця над проектом відкриття у Києві Українського архітектурного інституту, готувалися законопроекти про норми та естетичні вимоги до споруд різного призначення. Створювалася мережа пам'ятко-охоронних організацій; запроваджувалися заходи по охороні об'єктів національного значення, приватних колекцій, маєтків, церковних старожитностей. Планувалося розпочати реєстрацію пам'яток історичної і культурної вартості на території УНР. Був розроблений та ухвалений відділом охорони пам'яток закон про охорону пам'яток старовини і мистецтва. Проведено підготовчі заходи щодо збереження природних об'єктів.

Департамент працював над науковою організацією музейної справи; відкриттям нових музеїв – у Києві, Харкові, Хоролі, Чернігові, на Поділлі. Був розроблений план реорганізації Київського мистецько-промислового і наукового музею, що передбачав створення Національної галереї та ін. Проведена підготовча робота з повернення національних і історичних цінностей з Росії із залученням української громадськості Петрограду і Москви.

У театральній галузі з головних досягнень можна назвати відкриття Народної драматичної школи у Києві, режисерських курсів «Українського національного театру». У планах було заснування державного театру драми і комедії. Організовано Національний хор ім. К. Стеценка. Відкривалися школи нотної грамоти, професійні та напівпрофесійні хорові та танцювальні колективи; збиралися зразки народної музичної творчості. Департамент опікувався підтримкою діючих та утворенням мережі нових архівних установ, відкриттям бібліотек. По всіх перелічених напрямках передбачалося створення освітніх установ – шкіл, курсів, інститутів. Розпочалася робота зі створення Української національної бібліотеки, Українського центрального архіву, Національного українського музею. Проте слід ще раз наголосити, що більшість з перелічених планів залишилися лише на папері.

Велика кількість підрозділів міністерства, значна розгалуженість їх внутрішньої побудови, величезний обсяг роботи, а також брак співробітників протягом всього розглядуваного періоду викликали ряд проблем в діяльності установи. Як вказувалося автором вище, для поліпшення координації діяльності та підвищення ефективності роботи в березні 1918 р. було ухвалено створити Раду міністра народної освіти як об'єднуючий і контролюючий адміністративний орган для узгодження планів і контролю за працею окремих департаментів і відділів. На цій нараді продовжилося також обговорення «плану управління народною освітою та основні риси організації шкільного управління»⁴⁰⁵.

Першим заходом новоствореної Ради при міністрі освіти стало складання загального звіту діяльності міністерства та перегляд персонального складу службовців інституції. Починаючи з 22 березня Рада почала заслуховувати звіти окремих підрозділів з метою виявлення недоліків та корекції планів майбутньої роботи, намагаючись чітко визначити функції останніх. Члени Ради були особливо незадоволені роботою двох відділів – статистичного та архівно-бібліотечного. Їх було вирішено реорганізувати, а також запросити на роботу до статистичного відділу п'ятьох фахівців-статистиків⁴⁰⁶.

До 20 травня 1918 р. відбулося 15 засідань Ради міністра. Як вказувалося в одному з документів відомства, вони допомогли у виправленні хиб праці підрозділів та конкретизації і узгодженні планів роботи, а також розмежуванні функцій департаментів⁴⁰⁷.

Планувалося виділити з відомства освіти усі справи мистецтв, утворивши окреме галузеве міністерство культури, а до цього поділу призначити відповідного товариша міністра

⁴⁰⁵ *Майборода С.В.* Згад. праця. – С. 102.

⁴⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 52-58.

⁴⁰⁷ Там само, арк. 52 зв.-58.

для керування справами найбільшого у його складі департаменту мистецтв. Це пояснювалося великою кількістю завдань та напрямків роботи останнього, через що управління його діяльністю ставало все складнішим, а робота підрозділів, відділів й секцій, мало ефективною.

Таким чином, Міністерство народної освіти на кінець квітня 1918 р. не набуло сталої, однозначно визначеної структури. Його очільники продовжували працювати над удосконаленням внутрішньої будови, складанням нових департаментів, відділів та секцій, розмежуванням функцій між підрозділами, узгодженням планів у відповідності до нагальних потреб часу. Так, проходила робота по створенню медично-санітарного департаменту. Існували, але зважаючи на відсутність документальних джерел про їх діяльність, не працювали, або знаходилися на стадії складання – учительський відділ департаменту вищої і середньої школи. Роботу видавничого відділу цього ж департаменту планувалося поділити між секціям «вищої школи» «старших класів середньої школи», «середніх класів середньої школи» та «нижчої школи». Було анонсовано створення екскурсійного відділу департаменту дошкільної та позашкільної освіти. Відділ охорони пам'яток й музейної справи мистецького департаменту замість двох секцій мав складатися з п'яти: секція охорони пам'яток археології, охорони історичних та мистецьких пам'яток, художньо-наукових експедицій, архівна та секція «Відродження України». Залишалось актуальним й питання комплектації штатів співробітників – значна кількість посад була вакантною. Отже, суттєвий брак рядового кадрового складу значно впливав на практичну роботу відомства.

Важливим фактором в роботі освітнього відомства стало те, що його головні підрозділи влітку–восени 1917 р. включили до свого складу вже діючі громадські інституції, що працювали в Україні на ниві освіти і культури, тим самим залучивши до співпраці провідні сили української інтелігенції. Мова йде про Генеральну шкільну раду, комісію з

пластичних мистецтв, «Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні», Комітет українського національного театру. Це стало тим підґрунтям, яке дозволило за обмежений проміжок часу досягти вагомих успіхів – закласти перші камені до фундаменту створюваної національної освітньої системи та розпочати організаційні заходи по керівництву головними напрямками культурного життя країни.

Іменний покажчик

А

Александрова Г. – 95
Андрієвський Віктор – 41, 46
Антонович Дмитро – 21, 39, 99, 100, 101, 124

Б

Багалій Дмитро – 20
Бакалінський Арсен – 27, 96
Балинська Е. – 97
Балінський Іван – 95
Баранович Олексій – 136, 137, 138
Барицький Володимир – 97
Басараб П. – 76, 97
Безсмертний Володимир – 111
Біднов Василь – 21
Білецький Борис – 46, 94
Білецький Леонід – 21, 41, 42, 49, 55
Біляшівський Микола – 39, 40, 42, 46, 84, 99, 101, 107, 110-113,
121, 123, 124, 141
Бірюков Володимир – 118
Благодір О. – 139
Богданович Степан – 95
Бойчук В. – 39
Болозович А. – 85
Брюхатов А. – 95
Бурачек Микола – 100
Бурчак М. – 124
Бучинський Петро – 21

В

Васильковський Сергій – 118
Васильченко Степан – 125
Вериківський Михайло – 133

Верьовка Григорій – 133
Веселовський Сергій – 84
Винниченко Володимир – 125, 128
Висоцький Георгій – 114
Віленська О. – 124
Віленський В. – 124
Вілінський Олександр – 45, 63, 92
Вільчинський – 85
Вовк Федір – 123
Волинець В. – 95
Волошинов (Волошин) Олександр – 27
Вороний Микола – 124, 125

Г

Гаєвий Л. – 95
Гаєвський Юрій – 61, 125, 129
Галаган Павло – 109
Галахов – 84
Ганицький Іван – 20, 61
Ганжулевич Д. – 138
Ганцов Всеволод – 68, 96
Гаркушенко М. – 95
Геращенко Михайло – 21
Герштанський Микола – 45
Гіляров Сергій – 101, 116
Гінковський Левко – 46, 71
Глаголев Олександр – 113
Глібов Леонід – 96
Гоблуцький – 129
Голик Трохим – 108
Голоскевич Григорій – 40, 44, 45, 96
Голубович Всеволод – 25
Гольдельман Соломон – 32
Грабар Андрій – 106
Григоріїв Никифір – 25
Грохальський Людгард – 108
Грунський Микола – 96

Грушевська Марія – 124, 125
Грушевський Михайло – 14, 116
Грушевський Олександр – 20, 40, 41, 43, 46, 100, 124, 135, 138
Гудзій Микола – 138
Гук А. – 97
Гуревич Єлисей – 108
Гуцало Олександр – 106

Д

Дабчевський В. – 111
Дарченко М. – 44
Дегтярьов – 95
Дем'яновський М. – 32
Дмитренко Л. – 77
Добржанський Володимир – 130
Доброволенко М. – 77
Добровольський Є. – 92, 95
Дога В. – 96
Донцов – 84
Дорошенко Наталія – 124
Дорошенко О. – 49
Дорошкевич Олександр – 27, 28, 41, 42, 45, 63, 84, 96
Драй-Хмара Михайло – 21
Дурдуківський Володимир – 77, 95, 96, 108
Д'яченко Дмитро – 94, 100, 108

Е

Ернст Федір – 101, 112, 115

Є

Єнішевський П. – 92

Ж

Жук Ісаак – 45
Жук Михайло – 100
Жуковський О. – 113

З

Зайцев Павло – 41, 43, 44, 55
Залізник Микола – 84
Зарубін Олександр – 32
Затиркевич-Карпинська Ганна – 125
Зеров Микола – 84
Зеньковський Василь – 83, 84
Злобінцев Михайло – 46
Золотов Григорій – 103

І

Ібсен Генрік – 125
Ілюченко Венедикт – 46
Іщенко В. – 106

К

Каманін Іван – 102, 138
Капралов Євген – 95
Капустянський – 95
Карпенко-Карий Іван – 127
Квітка Климент – 39, 84
Кисельов Олександр – 129
Кисиль Олександр – 96
Кисильов Олександр – 40, 85
Ківлицький Євген – 95
Клепацький Павло – 21
Клименко Пилип – 21
Ковалевський Микола – 35
Ковалевський – 95
Ковнір Степан – 116
Коган І. – 110
Кожухов О. – 97
Козидуб В. – 78
Козик Михайло – 100, 103
Козловська Валерія – 108
Коробцов Василь – 100
Корчак-Чепурківський Овксентій – 21, 92, 94

Косач Ольга (Олена Пчілка) – 125
Косенко Іларіон – 106
Котляревський Іван – 125
Коцюба М. – 84
Кошиць Олександр – 39, 40-42, 46
Кравчук Михайло – 21, 61, 97
Красицький Георгій – 106
Красицький Фотій – 100
Крижанівський Іван – 41, 42, 45
Кричевський Василь – 39, 40, 100, 115
Кричевський Федір – 100
Кропивницький Марко – 125
Кузьминський Віктор – 109
Кульчицький – 46
Курило Олена – 96
Кушнір Макар – 84

Л

Левинський В. – 92
Левитін М. – 95
Левицький Володимир – 97
Левицький Л. – 97
Левицький Орест – 108, 138
Левицький Модест – 96
Леонтович Микола – 133
Лещенко Андрій – 28, 41, 46, 55, 76, 95
Литвиненко А. – 84
Лихотинський Сергій – 103
Лісовський Митрофан – 44
Лобода Андрій – 96
Лободовський М. – 76
Лубенець Тимофій – 70, 73, 77, 95
Лук'яненко Олександр – 96
Львов Г. – 4
Любомирська Ядвіга – 110

М

Мазаракі Андрій – 109
Мазюкевич П. – 108
Макаренко М. – 123
Макко Сергій – 99, 116
Маргуліс Зиновій – 124
Марковський Михайло – 96
Мар'яненко Іван – 124
Маслов Сергій – 113
Матушевський – 115
Матюшенко Борис – 92
Маченко – 85
Мелянєвич Ю. – 92
Мердер Олексій – 138
Мирний Панас – 125
Михайлів Юхим – 46, 106
Мишуга Олександр – 125
Мірза-Авенянц Н. – 84
Мовчан – 97
Модзалевський Вадим – 103, 136
Мол'єр Жан-Батист – 125
Мощенко Костянтин – 108
Музиченко Олександр – 40-42, 45, 95
Мурашко Олександр – 100

Н

Нарбут Георгій – 100, 102
Науменко Володимир – 12, 84, 95, 96
Ніковський Андрій – 37, 96
Нікольський А. – 129
Новицький Олексій – 123

О

Обозненко Леонід – 100, 103
Оболевський В. – 95
Обремський Всеволод – 115
Огієнко Іван – 21, 61, 96

О'Коннор-Віленська Валерія – 42
Орел-Степняк Микола – 124, 125
Остапенко Сергій – 21

П

Павленко В. – 97
Павлуцький Григорій – 21, 39-42, 61, 99, 102
Паляничка С. – 95
Пахаревський Микола – 108
Пелех П. – 96
Петлюра Симон – 32
Петренко Олексій – 44, 45
Петровський – 85
Пилипенко Сергій – 95
Піоро К. – 111
Полонська Наталія – 113
Портенко Л. – 114
Постернак Степан – 46, 49, 84
Потоцький П. – 123
Приходько Олекса – 39-41, 131
Прокопович В'ячеслав – 25, 26, 44, 48, 113

Р

Радзимовський В. – 95
Рапо Сергій – 46
Ревуцький Дмитро – 96
Рейнгарт Людвиг – 95
Рибак Іссахар-Бер – 121
Росинська Надія – 103
Рошахівський Антон – 55
Рудницький Валер'ян – 32, 59
Русова Софія – 8, 28, 32, 40, 42, 45, 83, 95

С

Садовський Микола – 125, 129
Саксаганський Панас – 125
Сарду Віктор'єн – 125

Свенцинський – 84
Семірадський Генріх – 110
Середа Антон – 43, 46, 85, 102
Сильченко Севаст'ян – 95
Синявський Олекса – 55, 96
Сімашкевич Микола – 28, 41, 44, 45, 63, 96, 97
Сірополко Степан – 41, 84
Скоропадський Павло – 63, 109
Скрипчинський В. – 124
Стаднюк Гнат – 41, 46, 84, 108
Старицька Марія – 40-42, 46, 124, 125
Старицька-Черняхівська Людмила – 39-41, 83, 124
Старицький Михайло – 125
Стебницький Петро – 123
Степовий Яків – 133, 135
Стеценко Кирило – 41, 42, 83, 133
Стешенко Іван – 20, 25-27, 31, 37, 40, 42, 47, 123, 125, 142
Стешенко Костянтин – 95
Стешенко Оксана – 45, 124
Стімчевський – 95
Стрижевський Г. – 95
Сукалов М. – 97
Сушицький Феоктист – 28, 39, 40, 42, 45, 61, 63

Т

Тарновський Василь – 120
Татарин Конон – 106
Терещенко Марія – 46
Терещенко Микола – 116
Тесельський П. – 138
Тимченко Євген – 96
Тітов Федір – 111
Тобілевич Іван – 125
Траут-Товстицький Григорій – 46
Триумфов В. – 95
Тройницький С. – 123
Трохименко Карпо – 106

Троцький І. – 97
Труба Іван – 55
Туган-Барановський Михайло – 61
Тутковський Павло – 84, 108, 114

У

Уманець Федір – 136

Ф

Франко Іван – 125

Х

Хмельницький Богдан – 100, 117
Холодний Петро – 20, 27, 32, 40, 42, 44, 49, 58, 63, 85, 99, 100, 119
Хомик – 85
Хургін Ісаїя – 59

Ц

Цитович Микола – 31

Ч

Чайковський Микола – 21
Чантор Ізекиїль – 46
Чепелянський Василь – 40, 46
Чепіга Яків – 32, 76
Черкасенко Спиридон – 28, 95, 124
Черкавський Михайло – 41, 46
Чеховський Володимир – 41, 46, 55
Чикаленко Левко – 84

Ш

Шаль І. – 96
Шаповал Микита – 32
Шараєвський Нестор – 95
Шарко Вадим – 97
Шекспір Вільям – 125
Шварц Л. – 111

Швець О. – 61
Шевченко Тарас – 100, 122, 128
Шелухін Сергій – 94
Шепченко Костянтин – 95
Шиллер Фрідріх – 125
Шило К. – 46
Широцький Костянтин – 21, 39, 41, 42, 61, 100, 101, 113, 116,
129
Штенгель О. – 125
Шугаєвський Микола – 44, 45
Шульгина-Іщук Надія – 28, 97

Щ

Щавинський Василь – 121, 123
Щербаківський Вадим – 101
Щербаківський Данило – 84, 115
Щербина К. – 95, 97
Щириця Юхим – 8

Я

Яновська Любов – 125
Яцовський Яків – 46, 126

Наукове видання

Олександра Кудлай

**Міністерство освіти УНР
доби Української Центральної Ради:
створення, структура,
діяльність**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 19.12.2019 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 9,3. Обл. вид. арк. 7,57.
Тираж 300. Зам. 26. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.